

**ПАЧАТКІ НАШАЙ КНІЖНАСЦІ:
БІБЛІЯТЭКІ І ЧЫТАННЕ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ
у XI – сярэдзіне XVI ст.**

Даследуючы вытокі бібліятэк і чытання на беларускіх землях ад XI да сярэдзіны XVI ст., аўтар прытрымліваецца думкі, што склад фондаў, змест і форма існавання бібліятэк у той ці іншы перыяд іх дзейнасці залежалі ад прыналежнасці адпаведным уладальнікам. У сувязі з гэтым аўтар падзяляе бібліятэкі на тры групы: бібліятэкі цэркваў, манастыроў і прыватныя, якія разглядае ў асобных раздзелах артыкула. У апошнім раздзеле даследуюцца традыцыйныя адносіны беларусаў да чытання кніг і навучання ў разглядаемы перыяд. Выкарыстанне разнастайных відаў крыніц дазволіла аўтару прадставіць цэласную выяву бібліятэчнага будаўніцтва і чытання ў Беларусі XI–XVI стст.

Ад аўтара

Задача, якая ставілася перад прапанаванай працай падчас яе напісання, – абагульніць звесткі па гісторыі бібліятэк і чытання ў Беларусі ад старажытнасці да сярэдзіны XVI ст., да часу, калі статус кнігі на нашых землях прынцыпова змяняецца вынаходніцтвам друкавання пры дапамозе рухомых шрыфтоў. На нашу думку, разважанні над сабраным матэрыялам павінны даць магчымасць хаця б кантурна – з прычыны фрагментарнасці апошняга – акрэсліць карціну ўзаемаадносін чытача і кнігі на беларускіх землях у разглядаемы перыяд.

Цяперашні артыкул даволі доўга ішоў да шырокага чытача: ён быў падрыхтаваны 20 гадоў таму для міжведамаснага зборніка «Вопросы библиографоведения и библиотековедения», але з прычыны перапынення выхаду гэтага выдання так і не пабачыў свет у час. Праўда, ён не залягаўся ў шуфлядзе – машынапісны тэкст актыўна выкарыстоўвалі супрацоўнікі кафедры тэорыі і гісторыі бібліятэказнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў пры выкладанні курса гісторыі бібліятэк, а ў 2006 г. істотна скарачаны і разбіты на часткі допіс надрукаваў на сваіх старонках часопіс «Роднае слова» [1].

Таму, калі сёння ўкладальнікі зборніка «Беларуская кніга ў кантэксце міжнароднай кніжнай культуры: гісторыя і сучаснаць», сыходзячы з патрэб выкладання гісторыі бібліятэчнай справы,

прапанавалі апублікаваць дадзены тэкст у поўным аб'ёме, я пагадзіўся, унёсшы, аднак, пэўныя – і, часам, даволі істотныя – праўкі ды дапаўненні ў пачатковую версію. На жаль, у гэтай справе аўтара, у значнай меры, абмяжоўваў аб'ём зборніка і час, адпушчаны на падрыхтоўку тэксту да друку. Тым не менш разам з фактаграфіяй і тымі ці іншымі канцэптuallyнымі момантамі быў, па магчымасці, асучаснены і спасылачны апарат, прапанаваны адсылкі да найноўшых (а значыць, больш даступных) перавыданняў тых ці іншых тэкстаў, якія ў артыкуле цытуюцца. Разам з тым стан ведаў у кожнай галіне, у тым ліку і ў гістарычным кнігазнаўстве, бесперапынна змяняецца; таму з поўнай упэўненасцю можна чакаць, што неўзабаве час запатрабуе стварэння чарговай, больш поўнай і грунтоўнай версіі даследавання па азначанай тэме.

Уступ

Пра тое, што нашыя продкі мелі зачаткі пісьма яшчэ да прыняцця хрысціянства, мы ведаем з паведамлення чарнарызца Храбра: «Прежде убо славяне еже суще погани, не имаху писмен, но чертами и нарезаньми читаху и гадаху» [2]. Тым не менш няма дакладных сведчанняў або пераканаўчых аргументаў пра наяўнасць у іх уласнай кніжнасці або бытаванне кніг у гэты перыяд.

Хрысціянства, праросшы з іудзейскай культуры і ўзгадаваўшыся ў асяродку культуры грэка-рымскай, пераняла ад антычнай цывілізацыі шмат уласцівасцей, а перад усім прывычку да ўжывання пісанага слова. Не беручыся ў прапанаваным артыкуле асвятляць гісторыю пісьменства на нашых землях, адзначым, аднак, наяўнасць шматлікіх знаходак XI–XIII стст., звязаных з уменнем нашых продкаў чытаць і пісаць. Гэта выяўленыя падчас археалагічных раскопак у розных беларускіх гарадах прылады для пісьма, надпісы на побытавых рэчах ды манументальных помніках, кніжныя зашчэпкі і г. д. Разам з тым належыць заўважыць, што ўсё ж звестак пра кніжную культуру нашых продкаў у разглядаемы перыяд захавалася значна менш, чым у дачыненні да іншых эпох. Таму нярэдка тыя ці іншыя высновы, звязаныя з вывучанай тэмай, можна зрабіць толькі на падставе ўскосных звестак або аналогій з пазнейшымі часамі ці з суседнімі тэрыторыямі, што прыўносіць пэўны працэнт дапушчэння ў наша даследаванне.

Першыя айчынныя кніжніцы пачалі з'яўляцца, трэба думаць, па меры распаўсюджвання на нашых землях хрысціянства. Царкве, яе святарам ды іерархам, кнігі былі неабходныя для справавання набажэнстваў, навучання вернікаў ды духоўнага дасканалення

манахаў. Такія кнігасхоўніцы цяжка назваць бібліятэкамі ў прывычным для нас сэнсе, бо няшмат мелі яны падабенства да тае ўстанова, якую мы разумеем пад гэтым азначэннем сёння; дый невядома напэўна, колькі кніг яны змяшчалі – тры, пяць, дзесяць? Зрэшты, з якой колькасці кніг пачынаецца бібліятэка? Прымем, як цяпер часам робіцца ў літаратуры прадмета, што «бібліятэка» – гэта збор, які складаецца больш чым з адной кнігі [3], і паспрабуем прыгледзецца да яе гісторыі на беларускіх землях ад пачатку і да сярэдзіны XVI ст. Разам з тым будзем звяртаць увагу нават на тыя выпадкі, дзе гаворка ідзе толькі пра адзін манускрыпт ці друкаванае выданне, бо гэтыя факты ўказваюць на зацікаўленне чытаннем.

Што мы разумеем пад паняццем «сярэдзіна XVI ст.» і чаму за верхнюю храналагічную мяжу ўзяты менавіта гэты час? Паводле нашага бачання, гэта 1540–1550-я гг., а абмяжоўваем мы нашае даследаванне гэтым адрэзкам часу таму, што распаўсюджванне друкарства і звязанае з ім патанненне выданняў, з аднаго боку, а таксама наступ пратэстанства ды «літаратурная» і «адукацыйная вайна» з ім каталіцызму, з другога – цалкам змянілі формы існавання і бытавання кнігі як увогуле ў свеце, гэтак і на беларускіх землях. Заўважнага ўплыву на айчынную кніжную культуру гэтыя з’явы пачынаюць асягаць толькі ў другой палове XVI ст., а больш дакладна, у 60–70-х гг. – тады, калі ўжо пачынае ўсталёўвацца і развівацца новы тып кнігавыдання ды кнігагандлю, калі з навукі за мяжой масава вяртаюцца нашыя студэнты, а ў Вялікае Княства Літоўскае прыходзяць езуіты і шырока ўкараняюць тут сістэму адукацыі новага тыпу; урэшце, калі самотны ды кволы колісь атожылак Скарынавага варштата паступова разрастаецца ў магутнае дрэва айчыннага кнігадруку са шматлікімі галінамі-друкарнямі і густой лістотай выданняў. На грамадска-палітычнай плоскасці змены гэтага перыяду «запячатала» ў 1569 г. Люблінская вунія, падпісанне якой – іронія лёсу! – супала па часе з заснаваннем езуітамі ў Вільні першага калегіума.

Мусім таксама адразу вызначыцца з тым, што мы маем на ўвазе пад тэрмінам «беларускія землі». Цалкам зразумела, што дзяржаўныя межы далёка не заўсёды пакрываюцца з фактычнай мяжой кампактнага рассялення прадстаўнікоў тае ці іншай нацыі. Таму, гаворачы пра беларускія землі ў мінуласці, было б недарэчна абмяжоўвацца тэрыторыяй сучаснай Рэспублікі Беларусь, бо тады па-за нашай увагай застаюцца абшырныя, і яшчэ нават напачатку

XX ст. беларускамоўныя, тэрыторыі з буйнымі на той час культурнымі і кніжнымі цэнтрамі.

Таму пры вызначэнні тэрытарыяльнага ахопу нашага даследавання мы будзем абпірацца на працы філолагаў у галіне вывучэння арэала распаўсюджанасці беларускай мовы, а перад усім на складзеную праф. Я. Ф. Карскім «Этнографическую карту белорусского племени» [4]. Гэта азначае, што мы будзем таксама браць пад увагу Беласток з Беластоцчынай, што знаходзіцца на захад, Вільню з Віленшчынай – на паўночны захад і Смаленск са Смаленшчынай – на ўсход ад меж Рэспублікі Беларусь.

Што датычыць паўднёвай мяжы распаўсюджвання беларускіх гаворак, дык Карскі праводзіў яе больш на поўнач у параўнанні да сённяшняй мяжы нашай краіны; аднак, на думку іншых даследчыкаў (напрыклад, В. Тумаша) [5], тэрыторыя рассялення беларусаў на поўдні з увагі на этнаграфічныя прыкметы супадае ў агульных рысах з дзяржаўнай мяжой сучаснай Беларусі. Прыем гэтае меркаванне за адпаведны пункт для вызначэння гранічнай рысы беларускіх земляў з паўднёвага боку.

Пераходзячы ж непасрэдна да тэмы нашага даследавання, зазначым, што бібліятэкі гэтага часу ўмоўна можна падзяліць на тры асноўныя тыпы: 1) кнігазборы святыняў; 2) манастырскія кніжніцы і, урэшце, 3) прыватныя бібліятэкі. Прыгледзімся да кожнай групы больш уважліва, а напрыканцы падсумуем нашыя назіранні ў раздзеле, прысвечаным чытанню.

1. Кнігазборы храмаў

Можна меркаваць, што першымі ў Беларусі бібліятэкамі сталіся кнігазборы пры хрысціянскіх цэрквах. Паколькі вопісы кніжніц таго часу да нас не дайшлі, сёння пра іх можна разважаць толькі абпіраючыся на тэарэтычныя канструкцыі. Аўтарытэтны савецкі даследчык Б. Сапуноў у адносінах да царкоўных бібліятэк дамангольскага перыяду лічыў, што, сыходзячы з патрэб багаслужбы, мінімальны збор пры парафіяльнай ці хатняй царкве павінен быў налічваць 8 кніг, а пры манастырскай або кафедральнай – 26 [6]; услед за ім гэтай думкі прытрымліваліся і шмат якія іншыя навукоўцы, у тым ліку беларускія [7].

Такому меркаванню цяжка адмовіць у логіцы, але ўсё ж яно здаецца быць перабольшаным, бо, як сведчаць дакументальныя матэрыялы, нават у пазнейшы час зборы пры праваслаўных і грэка-каталіцкіх (у тым ліку да зрэфармавання ўніяцкага службоўніка) святынях у Беларусі далёка не заўсёды ўкамплектаваныя напоўніцу.

Дарэвалюцыйны расійскі гісторык царквы Я. Галубінскі лічыў (і пры тым падмацоўваў сваё меркаванне шэрагам аналагічных прыкладаў з больш позняга часу), што праз недахоп кніг або з прычыны непісьменнасці святары нярэдка мусілі завучваць патрэбныя тэксты напамяць [8]. Сам жа Сапуноў быў перакананы, што ў распараджэнні святара заўсёды меўся поўны камплект богаслужбовых тэкстаў, і калі ў царкоўным кнігазборы бракавала той ці іншай кнігі, дык яна, як правіла, прысутнічала ў прыватнай бібліятэцы бацюшкі.

Думаецца, што выгадаваны ў перыяд дзяржаўнага кнігавыдавецтва Б. Сапуноў ідэалізуе справу, падсвядома праводзячы паралель між забяспечанасцю святынь богаслужбовай літаратурай у дамангольскі час і цэнтралізаваным забеспячэннем ідэалагічнымі выданнямі савецкіх бібліятэк. Разважанні Галубінскага здаюцца быць больш рэалістычнымі і падмацаванымі фактамі. Як мы ўбачым у адным з наступных раздзелаў, у буйных гарадах напачатку XVI ст. святары сапраўды маглі мець у прыватным зборы нават больш за дзясятак кніг. Але наўрад ці такую раскошу, як уласная бібліятэчка, мог і хацеў сабе дазволіць настаяцель беднага вясковага прыходу, асабліва, калі казаць не пра XVI ст., а пра першыя стагоддзі пашырэння хрысціянства. Адпраўляючы набажэнства, ён мусіў пакладацца толькі на сваю памяць або, у лепшым выпадку, на адмыслова зробленыя нататкі на форзацах ці пустых аркушах кніг. Нават у XVII–XVIII стст., калі ў Беларусі ўжо была шырока распаўсюджана адносна танная прадукцыя як айчын-ных, так і замежных друкарняў, мы не раз знаходзім у кнігах занатаваныя на пустых старонках службы, малітвы ды песнапенні. Больш таго, часам гэта не проста паасобныя занатоўкі, а цэлыя рукапісныя сшыткі, узятыя ў адну аправу са старадрукамі [9]. Напэўна, гэтая з’ява не была б настолькі пашыранай, калі б не існаваў сталы недахоп літургічнай кнігі.

На жаль, не так шмат захавалася манускрыптаў, што паходзяць з разглядаемага перыяду і якія б маглі кінуць прамень святла на айчынную кніжную ды бібліятэчную справу тых далёкіх часоў; яшчэ значна меней іх знаходзіцца сёння ў Беларусі. Войны ды пажары, міжканфесійная барацьба, чужынскія навалы спрычыніліся да знішчэння ці вывазу па-за межы Беларусі большай часткі нашых кніжных багаццяў. Тое, што яшчэ ацалела, цяпер захоўваецца ў бібліятэках Літвы, Расіі, Польшчы і іншых краін, але амаль цалкам адсутнічае ў айчынных кнігахоўніцах (напрыклад, паводле падлікаў

Л. І. Уладзімірава толькі ў бібліятэках Літвы «захоўваецца больш за 150 Евангелляў, Трыёдзяў, Псалтыроў, Міней, Апосталаў, Ізборнікаў, Пралогаў, Жыццяў святых і іншых праваслаўных царкоўных кніг XV–XVI стст., напісаных у Вялікім Княстве Літоўскім» [10] – г. зн. у асноўным на беларускіх землях). Такі стан рэчаў прыводзіць да сітуацыі, што айчынны даследчык, пры немагчымасці знаходзіцца ўвесь час у замежных камандзіроўках, нярэдка вымушаны замест таго, каб працаваць з самімі прадметамі, вывучаць іх па каталогах збораў, бібліяграфіях, кнігазнаўчых апісаннях і іншага роду публікацыях. Гэтым тлумачыцца вялікі працэнт спасылак на спецыяльную літаратуру і ў прапанаваным артыкуле. Аднак пярэйдзем непасрэдна да разгляду асноўнай тэмы нашага даследавання.

Ці не найранейшай айчыннай бібліятэкай быў кнігазбор полацкага Сафійскага сабора. Закладзеная яшчэ ў сярэдзіне XI ст. князем Усяславам Чарадзеем Полацкая Сафія сталася адной з першых мураваных хрысціянскіх святыняў на беларускіх землях. Літургічныя кнігі мусілі быць у полацкім Сафійскім саборы ўжо на час распачынення набажэнстваў у 1066 г. Аднак упершыню бібліятэка згадваецца толькі ў напісаным на мяжы XII–XIII стст. «Жыціі Еўфрасінні Полацкай», а менавіта, у фрагменце, які, уласна кажучы, і даў падставу называць святую ігуменню Асветніцай Беларусі: «И пребывшее неколико время в монастыри, и потом проси у епископа сущаго тогда нарицаемого Илью, правящаго стол святое Софеи в Полтсьце, дабы ей велел ту пребыти в церкви святое Софеи в гольбци камене. И повеле ей да пребывает ту. Вшедши же, начат подвижнейши подвиг постнический восприимати. И начат книги писати своими руками, и наем емлющи требующим даяше» [11].

Цытата гэтая, даючы нам інфармацыю пра дзейнасць адной з першых на Беларусі кнігапісных майстэрняў (часам называнай у літаратуры на заходні манер «скрыпторыем») адначасова з’яўляецца і першай згадкай пра існаванне на нашых землях бібліятэчнага абанемента, бо – як мы ўбачылі вышэй – паведамляе, што Еўфрасіння пазычала перапісаныя кнігі тым, хто меў у гэтым патрэбу. На жаль, у гэтым творы не ўказана, якія ўласна кнігі яна перапісвала (а значыць, мела ў якасці арыгіналаў для капіравання ў саборнай бібліятэцы), якія дала на карыстанне – пра тое можна толькі здагадацца: хутчэй за ўсё, гэта была

літургічная літаратура і творы Айцоў Царквы. На працягу некалькіх далейшых стагоддзяў мы не маем звестак пра саборную бібліятэку.

Пра пазнейшы лёс кнігазбору полацкай Сафії можна даведвацца толькі з кнігі Рэйнальда Гейдэнштэйна «Нататкі пра Маскоўскую вайну» [12]. Аўтар, удзельнік гэтых падзей, распавядае, што бібліятэка была здабытая ў 1579 г. падчас адваявання Полацка войскамі Стэфана Баторыя ў маскоўцаў і агульнымі словамі апісвае яе склад: «Акрамя летапісаў, у ёй было шмат твораў грэцкіх Айцоў Царквы, і паміж імі творы Дыянісія Арэапагіта пра нябесную і царкоўную ерархію, – усе на славянскай мове. Большая частка з іх, паводле сведчання летапісаў, была перакладзеная на гэтую мову з грэцкае Мяфодам ды Канстантынам» [13]. Што праўда, самі гэтыя звесткі, як бачым, паходзяць ужо з апошняй чвэрці XVI ст., але дзякуючы ім, мы можам скласці пэўнае ўяўленне пра тыя кнігі, што захоўваліся ў Сафійскай бібліятэцы і напрыканцы разглядаемага намі перыяду.

На жаль, чужаземныя войскі Баторыя, у склад якіх уваходзілі венгры, немцы, палякі і прадстаўнікі іншых нацый, успрымалі Полацк толькі як чарговую варожую фартэцу, узнагародай за ўзяцце якой будзе багатая здабыча. Гейдэнштэйн піша пра багацці горада: «Да захопу Полацка маскоўцамі там захоўвалася аграмадная колькасць золата і срэбра, не толькі казённага і царкоўнага, але і прыватнага, знесенага шляхтаю і купцамі ў святыню; але, заваяваўшы месца, маскоўцы вывезлі ў Маскву ўсе скарбы, пакінуўшы толькі нешматлікія ахвяраванні» [14]. У выніку, хоць і «ўсё знойдзенае ў замку было аддадзена на здабычу жаўнерам, аднак іх надзеі не былі задаволеныя» [15].

Да царкоўнай маёмасці жаўнеры паставіліся таксама як да іншай ваеннай здабычы: святыня папросту была зрабаваная – зрэшты, цяжка было б чакаць ад замежнікаў-іншаверцаў інакшай паставы, калі нават праваслаўныя маскоўцы, захапіўшы месца пятнаццаццю гадамі раней, не пагрэбавалі прысваеннем царкоўных скарбаў. Зрэшты, як сведчаць дакументы, у ваенны час над усім панаваў закон гвалту і рабаўніцтва: напрыклад, з Баркалабаўскага летапісу мы даведваемся, што ў 1595 г. праваслаўныя казакі Налівайкі, захапіўшы праваслаўны Магілёў, «мяшчан, баяраў, людзей учцівых так мужэй, яко і жон, дзяцей малых пабілі, парубалі, папаганілі, скарбаў тэж незлічоных пабралі з крамаў і з дамоў» [16]. Супольная вера не была абаронай перад ваярскай хцівасцю і прагнасцю нажывы.

Не грэбавала рабаўніцтвам і вайсковая вярхоўка, хіба што толькі яе запатрабаванні былі іншага характару – нездарма Гейдэнштэйн адзначае, што «ў вачах адукаваных людзей амаль не меншую каштоўнасць, чым уся астатняя здабыча, мела знойдзеная там бібліятэка» [17]. Расійскаму даследчыку Я. Шчапаву, які займаўся вывучэннем лёсу гэтае кніжніцы, удалося выявіць у зборах ардынацыі Замойскіх (якія сёння перахоўваюцца, галоўным чынам, у Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы ў Варшаве, а часткова ў Львове ды Замосці) шэраг рукапісаў, што з пэўнасцю належалі або маглі належаць полацкаму Сафійскаму сабору [18]. Большасць гэтых кніг паходзяць з XV або з першай паловы XVI ст., таму ўсе яны ўжо ў разглядаемы намі перыяд маглі ўваходзіць у фонды саборнай бібліятэкі. Дакладнае кнігазнаўчае апісанне іх Шчапаў даў у каталозе «Востоочнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики» [19].

З беларускіх даследчыкаў да непасрэднага вывучэння гэтых кніг у нядаўнім часе звяртаўся В. Варонін, які ўслед за Шчапавым аб'ядноўвае іх – з увагі на інскрыпцыі ды знешні выгляд – у адзіны комплекс [20]. Гэты комплекс ён звязвае з асобай іерманаха Аляксея, які, на думку даследчыка, быў спачатку бібліятэкарам пры Полацкай Сафіі, пазней жа зрабіўся віленскім архімандрытам. Не з усімі меркаваннямі, выказанымі В. Вароніным, можна пагадзіцца, аднак наш артыкул не ставіць перад сабой дыскусійных мэт, таму пакінем палеміку да будучых часоў і коратка агледзім згаданыя манускрыпты.

З кніг, паходжанне якіх адназначна пацвярджаецца правене-нцыйнымі запісамі (інскрыпцыямі, што былі пакінутыя колішнімі ўладальнікамі), Шчапаў пералічвае наступныя: 1) т. зв. «Пскоўскі Першы летапіс», перапісаны – паводле меркавання даследчыка – у 1548 г.; 2) «Залатаструй» – 1460–1470 гг.; 3) «Палея тлумачальная» – першай чвэрці XVI ст., а таксама 4) «Залатавуст посны і кветны» разам з «Шасцідзёнам» Северыяна Гевальскага – першай чвэрці XVI ст.

Да гэтых чатырох рукапісаў Шчапаў далучае наступныя кірылічныя кнігі са збораў Замойскіх, якія хоць і не маюць адпаведных запісаў, але з вялікай доляй пэўнасці маглі таксама належаць да Полацкай Сафіі: 5) «Словы» Яфрэма Сірына з дадаткам іншых казанняў – сярэдзіны XV ст.; 6) кнігі «Старога Запавету»: «Ісус Навін», «Суддзяў», «Руф», чатыры «Кнігі Цар-

стваў» і «Эсфір» – апошняя чвэрць XV ст.; 7) «Пандэкты» Антыёха ў 130 раздзелах, з дадатковымі артыкуламі – апошняя чвэрць XV ст.; 8) «Хаджэнне ігумена Данііла», пералікі рускіх мітрапалітаў, епіскапіяў і выпіскі з «Пчалы» – апошняя чвэрць XV ст.; 9) зборнік апакаліптычных твораў і апокрыфаў канца XV – пачатку XVI ст. з устаўкамі другой чвэрці XVI ст., сярод якіх «Жыццё Васіля Новага», «Апакаліпса тлумачальная» Андрэя Кесарыйскага, «Адкрыццё» Мяфода Патарскага і інш.; 10) зборнік 1500–1501 гг., які змяшчае «Псалтыр», пералікі кніг «ісцінных» і герэтычных, а таксама пасхальныя табліцы, і, урэшце, 11) «Евангелле павучальнае» сярэдзіны XVI ст. Да гэтых кніг Шчапаў далучае яшчэ адну, таксама некалі вывезеную з Полацкай Сафіі, але якая на час правядзення даследавання захоўвалася не ў Варшаве, а ў Замосці – 12) «Пралог», перапісаны ў першай чвэрці XVI ст. Заўважым, што тут пералічаны кнігі пераважна «чэційнага» тыпу – г. зн. прызначаныя для чытання, а не для непасрэднага ўжывання на літургіі (хоць некаторыя з іх маглі выкарыстоўвацца для малітвы на кананічныя гадзіны – як «Псалтыр», або пры падрыхтоўцы казанняў – як, напрыклад, «Залатаструй», «Евангелле павучальнае») ці «Словы» Яфрэма Сірына. Як мы пабачылі, рэпертуар прадстаўлены даволі шырока: кнігі для духоўнага ўмацавання, тэксты для арганізацыі святарскага жыцця, па кіраванні чытаннем, а да таго ж і больш свецкія жанры – гісторыя і падарожжы.

Тым не менш нельга прыняць меркаванні некаторых даследчыкаў, якія сцвярджаюць, што бібліятэка полацкага Сафійскага сабора была найбольш значнай на Беларусі ў гэты перыяд [21]. Безумоўна, гэта была кніжніца даволі буйная, але яна ні ў якім разе не з'яўлялася выключнай ані паводле аб'ёму, ані паводле складу фонду. Наадварот, яна ўяўляла з сябе кнігазбор, характэрны для кафедральнай святыні. Трэба думаць, што ўжо ў дамангольскі перыяд не менш значныя бібліятэкі існавалі пры саборах у Смаленску і Тураве.

Пра склад апошняй з іх, напрыклад, мы можам ускосна меркаваць на падставе згадак ды алузій у творах аднаго з найдаўнейшых айчынных пісьменнікаў, які акурат атрымаў прозвішча-азначэнне ад сваёй епіскапскай кафедры – Кірылы Тураўскага. Як выяснілі тэксталагі, пры падрыхтоўцы казанняў ён, апрача Святога Пісьма, карыстаўся літаратурным здабыткам такіх аўтараў, як Ян Златавусны, Рыгор Назіянзін, Эпіфан з Кіпра і некаторыя інш. [22]. Больш таго, далёка не менш цікавыя кніжныя

зборы можна было бачыць не толькі сярод бібліятэк кафедральных, але таксама манастырскіх, а напрыканцы разглядаемага перыяду і прыватных, але аб гэтым у наступных раздзелах.

Тым не менш вернемся зноў да збору полацкай Сафіі, каб прыгледзецца яшчэ да аднаго моманту – а менавіта да факта супадзення назваў прысутных у гэтай бібліятэцы біблейных кніг з выданнямі Францішка Скарыны, што ўбачылі свет, пачынаючы ад жніўня 1518 г. і на працягу 1519 г. Уражвае храналагічная «кучнасць»: усе вышэйзгаданыя тытулы выйшлі ў свет на працягу аднаго пэўнага перыяду, без перапынку на выданне якіх-небудзь іншых кніг [23]. Гэта наводзіць на думку, што комплекс тэкстаў, якія публікаваліся ў гэты час, мог быць узяты першадрукаром з адной кнігасхоўніцы – з бібліятэкі полацкага Сафійскага сабора.

Калі б азначаная гіпотэза знайшла сваё пацвярджэнне, то мы атрымалі б адказ на пытанне пра паходжанне арыгіналаў, што выкарыстоўваліся для падрыхтоўкі, прынамсі, часткі Скарынавых друкаў – а разам з тым, і на цэлы шэраг іншых пытанняў (напрыклад, ці быў доктар Францішак сам аўтарам перакладу гэтага комплексу біблейных кніг і да т. п.). Апрача таго, факт паходжання арыгіналаў для друку з кнігасхоўніцы Полацкай Сафіі мог бы азначаць, што разгорнутая Скарынам выдавецкая дзейнасць з'яўлялася не толькі (а магчыма, і не столькі) ягонаю прыватнай ініцыятывай, колькі акцыяй, зыніцыяванай пэўнымі коламі беларускай царкоўнай іерархіі, якія, паміж іншым, адкрылі друкару доступ да сваіх кніжных скарбаў. Аднак, безумоўна, без дакладнага тэксталагічнага параўнання выдадзеных у 1518–1519 гг. Скарынам кніг Бібліі з манускрыптамі ардынацыі Замойскіх гэтая гіпотэза пакуль што застаецца не болей як адной з версій. На цяперашні ж момант можна толькі выказаць спадзяванне, што ў будучым азначаная праблема стане прадметам адмысловага вывучэння, ажыццёленага ці аўтарам гэтых радкоў, ці – быць можа – іншым, больш кампетэнтным у тэксталагіі, даследчыкам.

Паколькі мы загаварылі пра дачыненні «друкар – бібліятэка», дык самы час сказаць колькі слоў і пра прысутнасць друкаванай кнігі ў царкоўных зборах разглядаемага перыяду. Паасобныя спробы друкавання кірыліцай, што ажыццяўляліся ў гэты час у славянскім свеце, не маглі цалкам забяспечыць патрэб Усходняй Царквы ў богаслужбовай літаратуры. Толькі ў выключных выпадках мы сустракаем друкаваныя выданні ў складзе тагачасных

айчынных бібліятэк і амаль ніколі – непасрэдна ў царкоўных зборах. Кірылічныя друкі былі яшчэ даволі рэдкай з’явай, таму патрэбныя для багаслужбы тэксты зазвычай перапісваліся ад рукі – на замаўленне фундатараў цэркваў, саміх святароў або нават людзей старонніх, што ўкладалі кнігу ў царкву «дзеля адпушчэння грахоў».

Так было і на самым пачатку распаўсюджвання хрысціянства на Беларусі, і ў сярэдзіне XVI ст., пра што нам распавядаюць шматлікія запісы на манускрыптах; прывядзём некалькі прыкладаў. Так, стварэнне кніг дзеля забеспячэння цэркваў патрэбнай літаратурай ініцыявалі слуцкія князі Алелькавічы [24]. Беларускі гісторык Г. Я. Галенчанка мяркуе, што ўжо ў XV ст. у Слуцку на замаўленне Алелькавічаў ствараліся манускрыпты [25], але напэўна мы ведаем толькі пра кнігі, перапісаныя ў першай палове XVI ст. «накладом князя Юр’я Семеновича Слуцкаго». Гэта, напрыклад, «Евангелле» 1539 года, якое «написано и справлено... Пречистьским Копыльскимъ Василиемъ, в монастыри Николы на Морочи» [26], а таксама «Поучения избранна», пісаныя на загад Юр’я Сямёнавіча дзякам «Іустіномъ Яцковічемъ Чечераниномъ» [27]. (Тут варта зазначыць, што ў літаратуры прадмета фігуруе яшчэ адна кніга, нібыта створаная згаданым вышэй Юстынам Яцкавічам і на замаўленне таго ж князя – Юр’я Сямёнавіча: «Евангелле павучальнае» [28]. Але насамрэч, як здаецца, і «Поучения избранна», і «Евангелле павучальнае» – гэта адзін і той жа рукапіс са збораў Кіеўскай духоўнай акадэміі, які Ластоўскі, працуючы з рознымі крыніцамі, памылкова падаў у сваёй «кнігапісі» двойчы: пад арыгінальнай назвай і пад уніфікаванай, спарадзіўшы тым самым бібліялагічную легенду. Прычым гэта не адзіны падобны выпадак, што сустракаецца ў «Гісторыі беларускай (крыўскай) кнігі».)

У якасці фундатараў перапісвання богаслужбовых ды духоўных кніг выступала і заможная беларуская шляхта, пра што яскрава сведчыць прыклад паноў Солтанаў. Так, у прыватнасці, на загад бельскага намесніка Солтана Солтанавіча быў перапісаны ў 1406 г. «Пралог» на месяцы сакавік – жнівень [29]. Маршалак гаспадарскі Аляксандр Аляксандравіч Солтан у 1460 г. ахвяраваў віленскаму архімандрыту Макарыю «Апостал» дзеля ўкладання яго ў царкву Святой Тройцы [30]; а ў 1488 г. дзякам Аляксеем Занкам з Турава была перапісана для маршалка «Мінея месячная» на травень і чэрвень [31]. Яшчэ раней дзяк Сенька падрыхтаваў для гэтага ж за-

моўцы і некалькі папярэдніх мінейных кніг: на студзень – люты ды на сакавік – красавік [32]. Відавочна, маршалак хацеў займаць «поўны круг» кніг «Мінеі» і планамерна сваю задуму ажыццяўляў. У 1514 г. для іншага прадстаўніка гэтага роду – мітрапаліта Іосіфа – было перапісана ў Вільні «Пяцікніжжа Майсеева» [33]. У 1537–1545 гг. на замаўленне Солтанаў перапісваліся «Багародзічнік», «Служба святым Барысу і Глебу» і, відаць, нейкія іншыя службы, якія пазней былі аб’яднаныя ў канвалют [34], а таксама трэбнік [35]. Большая частка названых кніг мае літургічны характар. Хутчэй за ўсё яны прызначаліся для фундаваных Солтанамі цэркваў – у прыватнасці, Жыровіцкай, якая, напрыклад, згадваецца ў перапісаным дзякам Ярмолам у Шэшкіне трэбніку.

Надпіс жа, які прысутнічае на старонках «Тураўскай Мінеі» 1521 г. са збораў Нацыянальнага гістарычнага музея Рэспублікі Беларусь, з’яўляецца прыкладам таго, што і самі святары замаўлялі патрэбную літаратуру: «Написана бы[сть] сия книга гл[аго]лемую Миняя, м[еся]ц март и апрел, повелением с[вя]щ[ен]ноерея Евфрема Петровича...» [36]. Пісальнік Гарадзецкага Евангелля 1270 г. зазначае: «Писахъ же книги сия язъ Гюрги с[ы]нъ поповъ гл[аго]лемого Лотыша. съ Городища стяжанием Симона чьрнца о[т] того Георгия...» [37]. Падобным чынам і калафон аднаго з «Евангелляў», апісаных Ф. Дабранскім, паведамляе нам, што яно было створана ў 1520 г. у Ноблях на замаўленне манаха – «повелением хр[и]столюбиваг[о] моего раба Б[о]жия Семиона Батыевича Рака старца хвоеньскаго и дано бы[сть] в храм с[в]ятаг[о] великаг[о] и чудотворца архиерея Х[ристо]ва Николы ... А писалъ дяк многогрешный раб Б[о]жии Савастьянь Абрамович иж в Нобли» [38]. Як бачым з цытаваных вышэй запісаў, перапіскай кніг найчасцей займаліся асобы, тым ці іншым чынам прыналежаў да духоўнага, найбольш адукаванага стану – дзякі ды паповічы.

Варта не забываць, што на беларускіх землях, прынамсі з XIV ст., уносіліся каталіцкія (а з сярэдзіны XVI ст. – і пратэстанцкія) бажніцы, пры якіх таксама перахоўваліся кнігі для справавання багаслужбы. Мы маем звесткі, што каталіцкія святыні існавалі ў Вільні ды Наваградку ўжо ў 1324 г. [39]. З канца ж гэтага стагоддзя лацінскія касцёлы пачынаюць больш актыўна будавацца на Беларусі. Гэта было звязана з заключэннем у 1385 г. Крэўскай уніі, паводле ўмоў якой Ягайла абавязваўся «ўсіх грамадзянаў Вялікага Княства Літоўскага абодвух полаў і незалежна ад статусу, стану або займанай пасады, якія пад нашай уладаю на Літве і Русі пражы-

ваюць, да веры каталіцкае і паслушэнства святой Рымскай Царкве прывесці, схіліць і заклікаць» [40]. «Кройніка літоўская і жмойцкая» апісвае гэтыя падзеі наступным чынам: «І так у Літве веры рымскай многа і законаў іх намножылася праз караля Ягейла і чрэз князя Вітаўта, бо зараз біскупа дано з Полшчы да Вілня, котры прыехаўшы там, пачаў касцёлы ставіці і люд у веру свою крэсціці» [41]. Была ўтворана Віленская дзяцэзія, якая ахоплівала сваёй юрысдыкцыяй як тэрыторыю этнічнай Літвы, так і беларускія землі.

Сітуацыя з касцёльнымі бібліятэкамі ў Каталіцкай Царкве, трэба думаць, была падобная да той, што склалася ў Царкве Праваслаўнай: парафіяльныя святыні валодалі, найчасцей, неабходным (але не абавязкова поўным) мінімумам літургічнай літаратуры; вялікія ж кнігазборы існавалі фактычна толькі пры кафедральным саборы. Апошнія настолькі адрозніваліся ад парафіяльных і набліжаліся да кляшторных, што, быць можа, нават больш лагічным было б разглядаць іх у наступным раздзеле (нездарма слова «monasterium» у хрысціянскай лаціне ўжываецца і на азначэнне кафедральнага сабора). Рэч у тым, што пры саборных святынях існавалі капітулы, што аб'ядноўвалі канонікаў – святароў, якія дапамагалі біскупам у кіраванні дзяцэзіяй і сваім удзелам у літургіі надавалі ўрачыстасць кафедральнай багаслужбе. Капітулы нярэдка ўяўлялі сабой грамады, у пэўным сэнсе падобныя для кляшторных – асабліва, калі кіраваліся правіламі супольнага жыцця і складалі адпаведныя зарокі (г. зв. канонікі статутаваыя, або, іначай, рэгулярныя). Таму ў кафедральных касцёлах, гэтак жа як і ў кляштарных, бібліятэка нярэдка падзяляецца на два кнігазборы: літургічны, ужываны на набажэнстве, і чэційны, які належаў капітуле (зрэшты, гэты факт зусім не перашкаджаў канонікам набываць уласныя кнігі).

Польскі даследчык Е. Ахманьскі, які вывучаў кніжныя зборы, што існавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім у разглядаемы намі перыяд, адносіў пачаткі бібліятэкі кафедральнага касцёла ў Вільні да 1398 г. У гэтым годзе першы віленскі біскуп Андрэй Ястрэмбец завяшчаў святыні два рукапісныя пергаментныя пантыфікалы, а трэці разам з усімі іншымі сваімі кнігамі – у дар капітуле [42]. У тым жа годзе і кароль Уладзіслаў-Ягайла, супольна з каралевай Ядвігай, падараваў віленскаму кафедральнаму сабору пэўную кнігу, азначаную ў акце як «*librum passionalis*». На думку Е. Ахманьскага, які прааналізаваў прыведзеныя ў запісе пачатак і канец твора, гэта

была «Залатая легенда» Якуба дэ Варажэн [43]. Беларускі гісторык кнігі М. Нікалаеў, услед за двума іншымі польскімі даследчыкамі Ю. С. Пасербам і М. Янохам, атаясамлівае гэты манускрыпт з г. зв. «Андыгавенскім легендарыем», які захоўваецца ў Ватыканскай бібліятэцы [44].

Пачатак капітульнай бібліятэкі, быць можа, сапраўды належыць датаваць 1398 г. – прынамсі, больш ранніх звестак мы не маем. Аднак асновы ўласна кафедральнага збору мусілі быць закладзеныя значна раней, бо літургічныя патрэбы касцёла – а тым болей галоўнага ў дзяцэзіі сабора – не маглі абмяжоўвацца аднымі толькі пантыфікаламi, г. зн. біскупскімі службоўнікамі, па якіх адпраўляў набажэнства сам Ястрэмбец. Наўрад ці і кафедральны клер меў у прыватнай маёмасці ўсе неабходныя для багаслужбы кнігі (да слова, гэта былі, зазвычай, непад’ёмныя фаліянты, якія ў касцёле клаліся на адмысловыя пюпітры), а менавіта: евангеллі, лекцыянары, агенды, градуалы, антыфанары і да т. п. З вялікай ступенню верагоднасці можна дапусціць, што неабходная для набажэнства літаратура была набытая або перапісаная ўжо на час заснавання кафедральнага сабора св. Станіслава на Ніжнім замку – да 1387 г. [45].

Зрэшты, гэта не была адзіная рымска-каталіцкая бажніца ў сталіцы ў XIV стагоддзі: ужо ў Вільні былі закладзены яшчэ некалькі лацінскіх святыняў: у прыватнасці, касцёлы св. Яна (1388 г.) і св. Ганны (1392 г.). У гэты час пачынаюць узводзіцца касцёлы і ў іншых мясцовасцях у Беларусі – у Гайне, Крэве, Абольцах, Лідзе, Ашмянах [46], а магчыма, нават і ў Менску [47]. Пры ўсіх гэтых святынях таксама ствараліся кнігазборы, якія мусілі забяспечваць багаслужбу належнымі тэкстамі.

Напрыканцы XV ст. у Віленскай дзяцэзіі налічвалася 130 касцёлаў, а ў сярэдзіне XVI ст. – ужо 259 (праўда, паводле М. Б. Тапольскай, не ўсе з іх мелі святара і былі забяспечаны неабходнымі для справавання набажэнства кнігамі). Разам з тым польская даследчыца лічыць, што прынамсі ў палове з іх павінна была захоўвацца літургічная літаратура, хоць рэдка ў колькасці, большай за дзве або некалькі кніг [48].

Згодна з практыкай Каталіцкай Царквы, кнігі, ужываныя для набажэнства, і малітвы павінны былі быць на лаціне, аднак Вацлаў Ластоўскі паведамляе пра некалькі рукапісаў XV ст., якія змяшчалі тэксты паасобных лацінскіх службаў («Как ся мша чтеть римским обычаемъ Ма[т]це Б[о]жіей») і малітваў у перакладзе на

старабеларускую мову або запісаных па-лацінску кірылічнымі літарамі [49]. Невядома, аднак, на чыю патрэбу гэтыя тэксты пісаліся – святароў ці свецкіх вернікаў – і ці ўваходзілі яны калісьці ў склад касцёльных збораў. Што датычыць рукапісных (а пазней і друкаваных) кніг на лацінскай мове, дык яны прывозіліся прыбылымі з-за мяжы святарамі-місіянерамі, прызначанымі ў новазбудаваныя касцёлы, або набываліся ці замаўляліся фундатарамі рымска-каталіцкіх святынь. М. Нікалаеў, напрыклад, паведамляе, што карпарацыя кнігапісцаў, якая існавала пры кафедральным Марыявіцкім саборы ў Кракаве, перапісвала манускрыпты на патрэбу Лацінскай царквы на «рускіх землях» Кароны і Княства. У якасці прыкладу ён прыводзіць «Антыфанар», перапісаны ў 1483 г. на замаўленне наваградскага старосты Марціна Гаштаўта, а таксама «Біблію», што сёння захоўваецца ў бібліятэцы Расійскай Акадэміі навук [50].

Што датычыць пратэстанцкіх святынь, дык у Вялікім Княстве Літоўскім яны напрыканцы разглядаемага перыяду толькі пачынаюць стварацца – у прыватнасці, мы ведаем, што ў 1557 г. быў заснаваны Віленскі евангелічны збор, а пры ім існавала і бібліятэка [51]. На жаль, пажары і пагромы другой паловы XVI ст. прывялі да таго, што акрамя адной Бібліі 1480 г. ад тае бібліятэкі не засталася ні кніг, ні інвентару, таму рабіць высновы адносна яе пачатковага складу ды велічыні дастаткова складана. Даследчык гісторыі гэтага кнігазбору Вацлаў Гізберт-Студніцкі меркаваў, што сярод прысутных у ім у XVI ст. выданняў «павінны былі быць творы і ўлёткі важнейшых дзеячаў рэфармацыі, гуманістаў, а таксама – згодна з зацікаўленнямі эпохі – каштоўныя выданні класікаў лацінскіх ды грэцкіх» [52].

На заканчэнне гэтага раздзела ўспомнім, што на беларускіх землях, прынамсі ад XIV ст. (а фактычна, і раней), пастаянна асяляліся жыды, караімы ды татары. Гэтыя народы адрозніваліся ад беларусаў сваёй культурай і рэлігіяй, будавалі свае бажніцы і карысталіся кнігамі, пісанымі адметнай графікай. Мусілі і яны мець пры сінагогах ды мячэцях зборы святых тэкстаў і багаслоўскіх каментароў, але на сёння не захавалася больш ці менш пэўных звестак пра іудзейскія ды мусульманскія бібліятэкі таго часу, і мы мусім толькі засаромлена маўчаць на згадку пра іх...

II. Манастырскія бібліятэкі

Мы ўжо ведаем пра надзвычайную любоў да кніг і кніжнасці полацкай князеўны Еўфрасінні, а таксама пра яе дзейнасць падчас

знаходжання пры Сафіійскім саборы. Цяжка дапусціць, каб яна перапыніла кніжнае пісанне, перайшоўшы на жыхарства ў сялецкі манастыр Святаго Спаса, тым больш, што, як мы ведаем, яна туды прыйшла са сваімі кнігамі [53]. Пасля смерці манахаў і манахіняў іхняя маёмасць, у тым ліку прыватныя кнігазборы, зазвычай пераходзіла ва ўласнасць манастыра, дый праца скрыпторыя не магла не адбіцца на аб'ёме фондаў тамтэйшай бібліятэкі. Гэта схіляе меркаваць, што пражыванне Еўфрасінні ў Сяльцы станоўчым чынам паўплывала на фарміраванне манастырскага кнігазбору, хоць, на жаль, дакладных звестак мы сёння не маем.

Крыху больш канкрэтную інфармацыю пра тагачасныя манастырскія бібліятэкі на беларускіх землях можна знайсці ў *Жыцці Аўрамія Смаленскага*. Вучань Аўрамія Яўфім піша ў ім пра сыходжанне свайго настаўніка ў манастыр: «И утаився всех, Богу наставляюще, отшед от града дале пяти поприщ, и острижесе, яко мнози ведят святыя Богородицы монастырь к востоку – Селище нарицает е. И бысть оттоле по благодати Христове болий на подвиг и на вся труды подвизаяся <...> Изо всех любя часто почитати поучение преподобного Ефрема и великаго вселенскаго учителя Иоанна Златоустаго и Феодосия Печерскаго <...> и вся святых богодухновенных книг, жития и и словеса проходя и внимаше, почиташе день и ночь...» [54]. Паводле пададзенай цытаты можна прыйсці да высновы, што ў бібліятэцы Селіцкага манастыра пад Смаленскам былі разнастайныя жыцці святых (верагодна, у складзе зборнікаў – як, напрыклад, жыцце Фядоса Пячэрскага ў складзе шырокавадомага на Усходняй Славяншчыне Кіева-Пячэрскага патэрыка), павучальныя творы грэцкіх пісьменнікаў Яфрэма Сірына, Яна Златавуснага і іншых аўтараў.

Такія старажытныя манастыры, што вялі свой пачатак ад зараджэння хрысціянства на беларускіх землях, напэўна, мусілі паступова сфарміраваць значныя як паводле аб'ёму фонду, гэтак і паводле рэпертуару змешчанай літаратуры кнігазборы. Папаўняліся гэтыя бібліятэкі – як і кнігазборы святыняў – за кошт самастойнага перапісвання кніг у манастырскіх скрыпторыях, праз замаўленне манускрыптаў у іншых месцах ці дзякуючы атрыманню кніг у дарунак пры пастрыжэнні ці па смерці тае ці іншае асобы. Пра такія выпадкі нам паведамляюць запісы перапісчыкаў і ахвяравальнікаў, як, напрыклад: «Сию книгоу дала раба Б[о]жія Ульяна нареченая в иноческом житии Елена ц[е]ркви чюд с[вя]того архангела Михаила на поминокъ господину своему князю великому Глебу Смолено-

скому и мне инокини Елене и нашим детям» (Псалтыр XIV ст.) [55]. Або: «написана быс[ть] сія книга гл[аго]лемая Ев[ан]г[е]ліе повелением архимандрита Аврамия настоятеля с[вя]тыя живонач[а]льныя Тро[и]ца б[о]гомъ–сп[а]саемаг[о] града Слоуцка, рукою мног[о]грешнаг[о] хужжьшаг[о] всех последяг[о] во иноцех священноинока Антониа называема[го] крицкаг[о] крылошанина Лаврашова монастыря» (Слуцкае Евангелле 1501 г.) [56].

На жаль, дакументы, што сведчаць пра склад манастырскіх бібліятэк, пачынаюць з'яўляцца толькі ў заключнай фазе разглядаемага перыяду, і гэтая тэндэнцыя – супольная для ўсіх усходніх славян (напрыклад, толькі з канца XV ст. паходзіць найдаўнейшы ў Маскоўскай Русі бібліятэчны інвентар – апісанне кніг Кірыла-Белазёрскага манастыра) [57]. Менавіта да гэтага часу адносіцца і найбольш ранні на тэрыторыі сучаснай Беларусі вопіс манастырскага кнігазбору: ён датаваны 1494 г., калі архімандрыт Траецкага манастыра ў Слуцку Язэп здаваў маёмасць ктытарцы манастыра – бліжэй не абазначанай княгіні слуцкай [58].

У згаданым дакуменце прысутнічаюць два спісы: адзін пералічвае кнігі, нованабытыя падчас настаяльніцтва Язэпа, другі – тыя, што захоўваліся ў манастыры раней. Пачаткова манастырскі кнігазбор змяшчаў наступныя кнігі: «Миней дванадцать, Триоди две, Евангелии два тетры, Прелоги два, Евангелие толковое четье, книжка Лествица, Семион Новый Богослов; Апостол тетр, а другой опракос, Устав, Псалтыря, Патерик Печерский» [59]. Як бачым, былі тут кнігі літургічныя і некалькі багаслоўскіх.

За час кіравання манастыром Язэпа бібліятэка папоўнілася новымі рукапісамі – у прыватнасці, дабавіліся: «Правила велики, Устав, Сборник постный, Сборник годовой, Сборник жития святых, Зморагд, Потребники два, Служебники три, Дорофей, Ефрем, Никон, Федор Студит, Апокалипсия, Григорей Синаит, Псалтыря в десть, Часословец» [60]. Думаецца, падобная падборка і колькасць кніг былі характэрны для не вельмі буйных манастыроў, прыкладам якога з'яўляўся ў XV ст. яшчэ і слуцкі Траецкі – прынамсі тут пералічаны, у асноўным, найчасцей сустракаемыя сярод кніжных помнікаў Усходняе царквы тытулы.

Дакументы (а перад усім, вопісы бібліятэкі) Супрасльскага манастыра былі ўпершыню апублікаваныя ў 9-м выпуску «Археографического сборника» [61], а пазней некалькі разоў перавыдаваліся ў розных версіях рознымі публікатарамі [62]. Першыя вопісы бібліятэкі, складзеныя на царкоўна-славянскай

мове з элементамі беларускай, датычаць 1532–1557 гг., г. зн. непасрэдна належаць да разглядаемага намі перыяду. Яны змяшчаюць кнігі, патрэбныя для малітвы і набажэнства Усходняй Царквы, а таксама прызначаныя для пабожнага чытання духоўныя зборнікі і творы, галоўным чынам, грэчаскіх (найчасцей візантыйскіх) аўтараў. Сярод першых назавём евангеллі наальтарныя ды павучальныя (зборнікі казанняў для нядзельнага чытання ў царкве), апосталы, псалтыры, пралогі, ірмалоі, уставы, часасловы, трыёдзі, актоіхі, служэбнікі і г. д. Да другой групы належаць «Книга Криница <...> Книга Змарагд. Книга Златая чепь. Две книзе обе маргариты», а таксама творы Рыгора Багаслова, Дыяніса Арыяпагіта, Кірылы Ерусалімскага і шэрагу іншых аўтараў. Адною, як здаецца, пазіцыяй прадстаўлена палемічная літаратура («Книжка на Латину») [63].

Лацінскія кляштары з’явіліся на нашых землях пазней за праваслаўныя – толькі ў XIV ст. Пачатак гэтаму быў пакладзены ўжо пры Віцене і Гедыміне, г. зн. у першай чвэрці XIV ст., калі былі збудаваны касцёл у Навагрудку і некалькі святыняў у Вільні. Для служэння ў іх былі запрошаныя францішкане і дамінікане [64], якія закладалі там свае місіі, што паступова вырасталі ў канвенты. Прадстаўнікі гэтых ордэнаў прыбывалі ў Вільню і дзеля працы ў вялікакняжацкай канцылярыі [65]. (Некаторыя даследчыкі гавораць пра з’яўленне мендыкантаў у Вялікім Княстве Літоўскім ужо нават у першай палове XIII ст. [66], але такое меркаванне – прынамсі ў адносінах да беларускіх зямель – не мае пад сабой сур’ёзных крыніцазнаўчых падстаў.) З цягам часу ордэны паступова сталі пашыраць свае ўплывы ў Беларусі: напрыклад, яшчэ толькі ў 1469 г. быў заснаваны бернардынскі кляштар у Вільні [67], а ўжо напрыканцы XV ст. абсэрванты пасяліліся ў Полацку.

У 1504 г. віленскія бернардыны атрымалі ў наданні ад вялікага князя Аляксандра м. Будслаў, дзе таксама заснавалі канвент і пачалі збіраць бібліятэку. Пасля скасавання кляштара ў XIX ст. кнігазбор будслаўскіх бернардынаў доўгі час захоўваўся на паддашшы касцёла, дзе ў 1961 г. і быў знойдзены мясцовымі жыхарамі, а пасля перавезены ў Мінск і падзелены паміж Дзяржмузеем БССР (сёння: НГМ РБ) ды Дзяржбібліятэкай БССР імя У. І. Леніна (сёння: НББ). На жаль, найранейшыя выданні гэтага збору, што сёння даступны ў названых фондасховішчах, паходзяць толькі з другой паловы XVI ст. (а правененцыі на іх – увогуле з другой паловы XVII ст.), таму для

нашага цяперашняга даследавання матэрыялу яны могуць даць няшмат.

Такая сітуацыя з'яўляецца цалкам зразумелай: кнігі зношваліся падчас частага карыстання, а кляштары не аднойчы гарэлі – адпаведна, згаралі бібліятэкі, збіранне якіх законнікі штораз мусілі пачынаць нанова. Увогуле ж, сапраўдны росквіт лацінскага манастыцызму, як і разрастанне кляштарных кнігазбораў, адбываўся ў Беларусі ўжо пазней – у XVII–XVIII стст. Менавіта з гэтага часу паходзіць як большасць архіўных матэрыялаў, звязаных з жыццядзейнасцю беларускіх кляштароў, так і выданняў з іх бібліятэк; тады як ранейшы перыяд, на жаль, прадстаўлены дакументальнымі матэрыяламі досыць слаба. Гэтая акалічнасць і спрычынілася да таго, што даследчыкі пры вывучэнні бібліятэк лацінскіх законаў на нашых землях, найчасцей, гавораць пра пазнейшыя стагоддзі, а ранейшы час, калі і згадваюць, дык выключна некалькімі радкамі ці, у лепшым выпадку, абзацамі [68]. Мы таксама паспрабуем апісаць іх асноўныя рысы ў некалькіх сказах.

На падставе ордэнскіх статутаў і па аналогіі з сітуацыяй у суседзяў ці з пазнейшым станам рэчаў можна зрабіць пэўныя высновы і пра кляштарныя бібліятэкі ў Беларусі ў разглядаемы перыяд. Стварэнне бібліятэк лічылася адным з найважнейшых статутаваых патрабаванняў ў шэрагу каталіцкіх законаў; бадай, не існавала кляштара, дзе б не было хаця б найменшага кнігазбору. Даследчыкі сыходзяцца ў меркаванні, што такія зборы былі адносна невялікія. Уся бібліятэка або асноўная яе частка захоўвалася звычайна ў келлі казальніка, або – як у выпадку бенедыктынаў – лектара, настаяцеля ці спаведніка. Гэтая асоба найчасцей была адказная за яе стан і падтрыманне ў парадку. Прыкметны рост кляштарных бібліятэк ў Беларусі заўважаецца толькі напрыканцы XVI – пачатку XVII ст.; істотнае павелічэнне колькасці кніг у гэты час прывяло да таго, што пад іх ужо адводзяцца адмысловыя памяшканні [69].

Кніжныя зборы кляштара, у залежнасці ад ордэнскіх статутаў і мясцовых традыцый, маглі падзяляцца на некалькі частак: літургічную, спеўную, чытаную падчас трапезы, так бы мовіць, «асноўны фонд» і да т. п.; прычым кожная з іх знаходзілася ў адпаведным месцы – у сакрыстыі, на хорах, у рэфектары ... Кнігі, якія захоўваліся ў святыні (службовыя – што ў сакрыстыі, спеўныя – што на хорах), нярэдка залічаліся не да бібліятэкі як такой, а да касцельнага інвентару і ўлічваліся ў складзе апошняга. Фонд

тагачасных бібліятэк складаўся пераважна як з літаратуры літургічна-малітоўнай, так і з тэкстаў тэалагічнага, прапаведніцкага ды юрыдычна-кананічнага характару; маглі прысутнічаць выданні па гаспадарцы, медыцыне або нават зельнікі ці дапаможнікі па вырабе алкаголю. Сярод моў, на якіх былі напісаны кнігі, прэваліравала лацінская.

Падсумоўваючы нашыя разважанні пра «інстытуцыянальныя» бібліятэкі абедзвюх асноўных у разглядваемы перыяд канфесій на Беларусі, прывядзём падлікі, зробленыя гісторыкам кнігі Г. Я. Галенчанкам. Даследчык мяркуе, што ў сярэдзіне XVI ст. у Полацку і наваколлі існавала больш за 30 адносна буйных царкоўных ды манастырскіх бібліятэк, у Віцебску – 20, у Пінску – 18, у Бярэсці – 15, у Наваградку – 12, а ў Гародні – 9. У сталічнай жа Вільні, паводле яго, існавала больш за тры дзясяткі кніжных збораў ужо на час побыту там Скарыны, напрыканцы першай чвэрці XVI ст. [70].

III. Прыватныя кнігазборы

Звесткі пра знаходжанне кніг у прыватным уладанні ў першыя вякі распаўсюджвання хрысціянства ў Беларусі таксама маюць зазвычай ускосны характар. Пра адзіночныя факты перапісвання той ці іншай кнігі для пэўнай асобы мы знаходзім інфармацыю ў калафонах і запісах на манускрыптах ужо ў XI ст. (напрыклад, у 1095 г. у Смаленску Філіп-філосаф перапісаў для свайго духоўнага айца Калініка кнігу «Дыётра») [71].

Аднак першыя паведамленні пра існаванне на нашых землях прыватных кнігазбораў можна адшукаць толькі ў пазнейшы час. Дзеся гэтага зноў звернемся да жыццяпісаў святых. Ва ўжо згаданым «Жыцці Еўфрасінні Полацкай» гаворыцца пра яе: «(С)лучи же ся девице сей ученне быти книжному писанию, еще не достигше ей в совершен возраст телеснаго естества и молитвы плод, и толма бысть любяще учение яко чудится отцу ея о толице любви учения ея. Вести же разшедшейся по всем градом о мудрости ея и о блазем учении ея...» [72]. Можна дапусціць, што кнігі, па якіх яна вучылася, паходзілі з княжацкіх збораў, бо ўвогуле для ўсходнеславянскіх князёў гэтага часу дастаткова характэрным з'яўляецца зацікаўленне чытаннем – нездарма пра адукаванасць шмат каго з іх мы даведваемся, чытаючы летапісы.

Пра надзвычайную мудрасць маладой князёўны ды яе любоў да навукі разыходзіліся чуткі, а выпрацаваная з дзяцінства прывычка да чытання змусіла Еўфрасінню збіраць уласную бібліятэчку, з

якой яна не расставалася нават пераязджаючы на іншае месцажыхарства: «Еуфросиния же ...прииде на место, зовомое Сельце, идеже есть церковьца Святаго Спаса. И вшедши в церков, и поклонившись, возгласи сице: “Ты, Господи, заповеда святым Своим апостолом рек: Не носите с собою ничесоже, токмо жезл. Се аз Твоему словеси последствующи, изыдох на место сие, ничтоже носяще, но точию Твое слово в себе имущи ... Еще же се за все имение имею книги сиа, имиже утешает ми ся душа моя и сердце веселит”» [73].

Беларускія манархі часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай і іх сямейнікі таксама выказвалі зацікаўленне кнігамі. Так, напрыклад, сведчаннем пра тое, што вялікі князь Вітаўт (1352–1420) замаўляў стварэнне манускрыптаў нелітургічнага, чэційнага, характару, з’яўляецца запіс пісальнікаў на «Слове Ісаака Сірына» 1428 г. (пазначана, што гэтая кніга паўстала «волею и хотением великого князя Александра, зовомого Витовътъ») [74]. Сам жа вялікі князь у перапісцы з Ульрыхам фон Юнінгенам абяцае вярнуць нейкія «кнігі, якія ў Паслэнк былі забраныя» [75]. Жонка ж Вітаўта Ганна пасля пелігрымкі да магілы св. Дароты захацела пачытаць пра святую і «выданне кнігі пра жыццё гэтай Дароты прагна папрасіла» [76]. Як лацінскія, так і кірылічныя кнігі збірала жонка Ягайлы Соф’я Гальшанская [77].

Цікавасць да чытання выказвала таксама і княгіня Алена Іванаўна – жонка вялікага князя Аляксандра (1492–1506). Толькі ў лістападзе 1497 г. маскоўскі пасланнік Мікула Ангелаў прывёз ёй з Масквы 13 кніг; пасылаліся ёй кнігі і потым – напрыклад, перададзены мітрапалітам Сімяонам «Устаў» [78]. Апрача гэтага, як вядома, княгіня закупляла літаратуру ў Бярэсці на вялікую суму грошай [79].

Асобна належыць спыніцца на бібліятэках каралёў, князёў ды буйной арыстакратыі эпохі Адраджэння, якія ў гэты час паступова набываюць як увогуле ў Еўропе, так і на беларускіх землях значэнне публічных кнігазбораў. Як слушна заўважае польскі даследчык К. Гартлеб, такія зборы «выконвалі задачы ўжо не проста характару прыватнага, але і грамадскага», паколькі забяспечвалі двор літаратурай, у тым ліку неабходнай для выканання тых ці іншых абавязкаў [80]. Больш таго, імі карысталіся навукоўцы і літаратары, каторыя нярэдка знаходзілі прытулак і ўмовы для сваёй працы ў замках і палацах манархаў або вяльможаў, якія ахвотна выступалі ў ролі мецэнатаў.

Дарэвалюцыйны беларускі гісторык Ю. Крачкоўскі лічыў, што асновы каралеўскіх кніжных збораў у Вільні заклаў Жыгімонт I Стары [81], а ўжо ў нашыя дні літоўскі даследчык Э. Кісараўскас апублікаваў некалькі суперэкслібрысаў з яго гербам і гербам каралевы Боны Сфорцы, якія сустракаюцца на аправах кніг з віленскіх кнігасховаў [82].

У гэтай сувязі варта прыгадаць найстарэйшую з прыватных бібліятэк, вопіс якой захаваўся да нашага часу, яе спісы былі падшытыя ў Літоўскую Метрыку. З увагі на адсутнасць імя ўладальніка пытанне прыналежнасці бібліятэкі выклікала палеміку. У склад гэтага збору ўваходзіла 71 друкаваная і рукапісная кніга на старабеларускай, царкоўна-славянскай, польскай, лацінскай і чэшскай мовах. Спісы датаваныя 8 траўнем 1510 г. Першы з іх – «Рэестр кніг рускіх» (г. зн. кірылічных) – змяшчае 39 пазіцый, пераважна рэлігійнага характару: «напервей тrefолой паркаменовой, книги на паркамени сербского языка, книги стихологий на паркамени, а евангелии 2 на папери одно крито серою одомашкою а другое крито черленою одомашкою, книга четя на папери писана, книга летописец киевский, книга о мытаре трипеснец, книга о житии ... калыштыка, книга повестие збранное, а праздничных книг 4, книга тrefолой, а трифоль цветная, а охтайк первого гласу, полуйца (?), книга пророка еремея, книга прелог, а шестоденец, восмогласника паренея, книга светого Ивана зготовуста, а чесословец, книга четя псалтыра, книга четья, а трифоль посная, книга повнене поста, а псалтыра, книга указ служити, а псалтыра, книжка четья, книжка последоване псальмов, книга молитвы светого куприяна» [83].

У «Рэестры лацінскіх кніг» пералічаны яшчэ 22 пазіцыі – як рэлігійнага, так і свецкага характару; сярод іх: «Кніга Александрыя», два асобнікі кнігі «Пра Трою», Статут ВКЛ па-польску, кніга «Пра гербы» і інш. У трэцім спісе – 27 кніг, купленых падчас сойма у Пётржаве, у тым ліку і шасцітомны «Кодэкс Юстыніяна».

Апошні ж спіс – «Рэестр кніг чэшскіх» – складаюць усяго тры назвы, сярод якіх таксама і адзінае польскамоўнае выданне гэтага збору, а менавіта, кніга пра Аляксандра Македонскага, акутая срэбрам [84]. У каталогу не пазначаны выхадныя дадзеныя, але зыходзячы з даты складання спіса, можна пагадзіцца з В. І. Дарашкевічам, што асноўную частку гэтага збору складалі інкунабулы і рукапісы [85].

Польскія гісторыкі кнігі (адным з першых сярод іх быў цытаваны вышэй Гартлеб) [86] лічаць, што гэтым зборам валодаў Жыгімонт I Стары. Літоўскія ж навукоўцы (напрыклад, Л. І. Уладзіміраў са спасылкай на К. Яблонскіса) – што гэтыя спісы патрапілі ў Метрыку выпадкова, а гаспадаром бібліятэкі быў Гаштаўт [87]. Існуе думка, што значную частку калекцыі (60 асобнікаў) Альбрэхт Гаштаўт атрымаў у спадчыну ад свайго бацькі Марціна (†1463 г.), які быў спярша ваяводам у Троках, а затым намеснікам у Наваградку і Кіеве [88].

Гэты збор трапіў у каралеўскую кніжніцу, паколькі аграмадны маёнтак Гаштаўта, які памёр у 1539 г., перайшоў ва ўласнасць Жыгімонта I, а затым быў перададзены каралевічу Жыгімонту Аўгусту [89]. Разам з тым польская даследчыца Алодыя Кавецка-Грычова выказвае думку, што Гаштальдава ўдава Соф’я магла перадаць частку бібліятэкі свайму брату Мікалаю Радзівілу Рудаму і што, у прыватнасці, менавіта з названага збору паходзіць славыты Радзівілаўскі летапіс [90]. Тым не менш, паводле меркавання даследчыцы, «няма сумнення, што калі не ўсе, дык пераважная частка апісаных у 1510 г. кніг, апынуліся ў віленскім замку, у калекцыі маладога ўладара (г. зн. Жыгімонта Аўгуста. – *Ю.Л.*) [91].

Пачаткі сістэматычнага збірання бібліятэкі вялікім князям літоўскім і каралём польскім Жыгімонтам Аўгустам прыпадаюць на сярэдзіну XVI ст. (дакладней, на другую палову 1540-х гг.), хоць, верагодна, тыя ці іншыя кнігі каралевіч меў і раней [92]. Ужо ў пачатковыя гады свайго існавання кніжніца Жыгімонта Аўгуста, дзякуючы намаганням яе бібліятэкараў Андрэя Трацескага-бацькі (1547) і Андрэя Трацескага-сына (1548–1552 гг.) у Вільні, а таксама – працы Яна з Козьміна ў Кракаве, вылучалася аб’ёмам і разнастайнасцю фонду. Напрыклад, толькі Трацескія да 1552 г. закупілі для яе, галоўным чынам, у Франкфурце, Ляйпцыгу ды Кельне, 1273 кнігі на агульную суму 1903 фларыны 15 грошай [93]. Ужо нават у пачатковай фазе свайго існавання гэтая калекцыя зрабілася ўзорам для айчынных бібліятэк новага часу.

Пасля смерці Жыгімонта Аўгуста ў 1572 г. пэўная частка гэтай калекцыі разышлася па руках [94], аднак большасць кніг была перададзена новастворанаму віленскаму езуіцкаму калегіуму, пазней (у 1579 г.) ператворанаму ў акадэмію – першую і на той час адзіную вышэйшую навучальную ўстанову ў Вялікім Княстве Літоўскім. Трагічны лёс, што напаткаў гэтую ўстанову ў сувязі са скасаваннем Ісусавага Таварыства і раздзеламі Рэчы Паспалітай

напрыканцы XVIII ст., прывёў да разыходжання калекцыі па розных кнігасховах. Таму шэраг кніг, набытых для Жыгімонта Аўгуста, сёння можна ўбачыць у фондах навуковых бібліятэк Расіі, Літвы, Польшчы... У прыватнасці, у бібліятэцы Расійскай акадэміі навук знаходзяцца выданні «De vita Apollonii Tyanei» (Венецыя, 1501–1502) і «Orationes horum rhetorum» (Венецыя, 1513) з цэннымі золатам каралеўскімі суперэкслібрысамі на верхніх вечках, першае з якіх мае надпіс на тытульным аркушы «Bibliothecae Magnae Collegij Vinensis Societ: Jesu inscriptus Catalogo» [95], а другое – «Bibliothecae Collegij Vinensis Societ: Jesu inscriptus Catalogo» [96]. Да слова, апошняя кніга нясе на ніжнім вечку і дублявальны суперэкслібрыс з надпісам «Sigismundi Augusti Regis Poloniae Monumentum» у баракальнай рамцы-картушы [97]. (Кісараўскас фіксуе ўжыванне Жыгімонтам Аўгустам падобных дублявальных экслібрысаў ужо ў 40-х гг. XVI ст., пра што сведчаць даты, якімі яны час ад часу дапаўняліся.) [98].

Уласную бібліятэку збіралі і згаданыя пры разглядзе царкоўных кнігазбораў слуцкія князі Алелькавічы: вядома, што ў XV ст. пры княжацкім двары вёўся летапіс [99], а ў фондах рукапіснага аддзела БАН Літвы захоўваецца манускрыпт з уладальніцкім надпісам князя Сямёна Міхайлавіча († 1505 г.) [100]. Пазней іх бібліятэка разам са Слуцкам адышла да Радзівілаў.

Прынамсі, ужо напрыканцы XV ст. прыватныя бібліятэкі мела і буйная шляхта; у якасці прыкладу прывядзём таксама згаданых вышэй паноў Солтанаў. Так, у акце 1516 г. па працэсе пана Аляксандра Солтанавіча супраць ягонай апякункі пані Літаворавай Храбтовічавай пералічаны кнігі, якія мусілі перайсці яму ад бацькі ў спадчыну, але так і не былі перададзены: «Правила Григорьевские, Григорей Богослов, Евангелие, в четверку, синим оксамитом крыто, пукли серебряные, позолоченые, Псалтыра, золотом писана, Псалтыра со следованием, Треоди две, Постная а Цветная» [101].

Дарэчы, з працытаванага фрагмента таксама відаць, што і Храбтовічы, уладальнікі славутай у будучыні бібліятэкі ў Шчорсах пад Наваградкам, выказвалі цікавасць да кнігі ўжо прынамсі напачатку XVI ст. Гэта тым болей цікава, што некаторыя даследчыкі, як, напрыклад, А. Калубовіч, датуюць заснаванне згаданай бібліятэкі толькі сярэдзінай XVI ст. – па найранейшай вядомай у наш час датаванай кнізе, звязанай з гэтым родам, якой

з'яўляецца перапісанае ў 1545 г. «Евангелле» Багдана Храбтовіча [102].

Правененцыі, якія знаходзяцца на інкунабулах ды палеаграфіях, сведчаць пра тое, што айчынная шляхта была добра знаёмая не толькі з айчынай кірылічнай, але і з заходнееўрапейскай лацінскай кнігай. Для прыкладу згадаем тут Мікалая Тышкевіча – прыдворнага Жыгімонта I Старога (яго імя сустракаецца ў інскрыпцыі, датаванай 1522 г.) [103] – або Мацея Лягчынскага, які згадваецца ў 1558 г. як былы ўладальнік кнігі [104].

Аднак, безумоўна, найбольшую цягу да чытання і збірання літаратуры выказвала духавенства, будучы найбольш адукаваным для свайго часу станам. Пра чытацкія зацікаўленні клеру, у прыватнасці, сведчаць уладальніцкія суперэкслібрысы і экслібрысы, якія мы сустракаем на кнігах беларускіх епіскапаў, пачынаючы, прынамсі, з першай паловы XVI ст. Гэтыя віды кніжных пазнакаў для нас асабліва цікавыя тым, што сведчаць пра наяўнасць бібліятэкі нават і тады, калі мы сустракаем іх толькі ў адзінкавых экзэмплярах – бо не было б сэнсу замаўляць экслібрыс ці суперэкслібрыс, калі б у валоданні дадзенай асобы не знаходзіўся цэлы кнігазбор, прыналежнасць якога неабходна было абазначыць. Такім чынам, знаходка ўсяго аднаго ўладальніцкага экслібрыса ці суперэкслібрыса дае нам інфармацыю пра існаванне цэлай бібліятэкі.

У прыватнасці, адзін з найранейшых айчынных суперэкслібрысаў знаходзіцца на выдадзенай напачатку 1530-х гг. у Аўгзбургу кнізе Яна Эка «Opera contra Ludderum» са збораў Ягелонскай бібліятэкі; належаў ён віленскаму біскупу княжацкага роду Паўлу Гальшанскаму, а апублікавала яго ўпершыню польская даследчыца Ганна Лявіцкая-Камінская [105]. Гэтая кніжная пазнака прадстаўляе выяву родавага герба князёў Гальшанскіх «Кентаўр» («Hircocentaurus») з далучанымі біскупскімі інсігніямі – мітрай ды пастаралам. Паколькі гэты род, дзякуючы свайму блізкаму сваяцтву з Ягелонамі праз чацвёртую жонку Ягайлы Соф'ю Гальшанскую, карыстаўся і гербам «Пагоня», Лявіцкая-Камінская прыпісвае біскупу і суперэкслібрыс з гэтай кнігі, які ўяўляе з сябе выяву герба «Пагоня» ў арнаментальным арабескавым коле. Выціснутая на аправе дата: «MDXXXIII» (1533) – дазваляе дакладна датаваць як саму аправу, гэтак і прысутны на ёй суперэкслібрыс [106].

Польскі гісторык Ежы Ахманьскі, са спасылкай на публікацыю Курчэўскага, паведамляе пра ліст біскупа Паўла, у якім

прысутнічаюць ускосныя звесткі пра кнігазбор апошняга. У лісце да свайго блізкага супрацоўніка – арцыдыякана віленскай капітулы Язэпа Ясінскага – князь выказвае жаль з нагоды знікнення пэўных кніг: «Адносна вашага пісьма, што вы не маглі адшукаць у скарбе нашым гэтых кніг, у якіх знаходзіцца *vita sancti Adalberti*, і дзе, вы пішаце, майстра Валянціна няма, дык мы гэтаму надзівіцца не можам, куды яны падзеліся, і нам іх вельмі шкода» [107]. Відавочна, што размова ідзе пра нейкі канвалют, які змяшчаў жыццё святога Войцеха (Адальберта); у згаданым жа майстры Валянціне Ахманьскі бачыць Валянціна Урубля, аўтара некалькіх выдадзеных у 1536 г. у Лейпцыгу кніжак: «*Opusculum quadragesimale*» і «*Propugnaculum ecclesiae*». Апублікаваныя нядаўна ў Вільні каталогі кніг XV–XVI стст., што захоўваюцца ў літоўскіх зборах, апісваюць яшчэ некалькі выданняў, якія знаходзіліся ў біскупскім скарбцы: напрыклад, «*Fragmentum commentariorum ... in orationes aliquot M. Tullii Ciceronis*» Асконія Педыяна з надпісам: «*Sum R[everen]^{di} D[omini]. Jo[siphi]. Jassienski archid[iaco]ⁿⁱ Vilnen[sis]. ac R[everendissi]^{mi} D[omi]ni Pauli ep[iscop]i Vilnen[sis]. Tesauij*» [108] і некаторыя іншыя [109].

Да слова, і адрасат цытаванага вышэй ліста – віленскі арцыдыякан Язэп Ясінскі – меў уласны збор, некалькі манускрыптаў і друкаваных выданняў з якога ўдалося выявіць бібліёграфам і даследчыкам. З кніг пралата сёння можна назваць г. зв. «Альшэўскі кодэкс» – канвалют, што змяшчае Статут ВКЛ 1529 г., ды пераклад на польскую мову летапіса «*Kronika Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego*»; базельскае выданне 1535 г. «*Historiarum et chronicorum totius mundi epitome*»; дзве кнігі Мікалая з Блоня – «*Tractatus sacerdotalis*» і «*De sacramentis*»; выдадзены ў 1483 г. у Нюрнбергу «*Corpus iuris civilis. Digesta Justiniani*» і некаторыя інш. [110]. Як бачым, арцыдыякан набываў літаратуру тэалагічную, юрыдычную і гістарычную.

На сярэдзіну XVI ст. прыпадае збіранне бібліятэкі віленскім каталіцкім біскупам-суфраганам Юрыем Альбінам. Калі ён памёр у 1570 г. без тастаменту, віленскі ардынатар Валерыян Пратасевіч перадаў ягоную бібліятэку створанай тады езуіцкай калегіі. Альбін шмат увагі надаваў знешняму выглядзе сваёй калекцыі, кнігі з якой былі апраўлены ў скуру і мелі на вечках суперэкслібрыс або імя ды прозвішча ўладальніка. У зборы суфрагана знаходзіліся кнігі тэалагічнага і падручнага характару (напрыклад, выдадзеная ў 1545 г. у Базеле 1-я частка «*Latinae linguae universae promptuarium*» Т. Трэ-

беліуса) [111], а нават такія, што на той час уваходзілі ў спіс забароненых Каталіцкай Царквой (напрыклад, 1-ы том твораў Арыгена, выдадзены Эразмам Ратэрдамскім, з уступам ды каментарыямі апошняга) [112]. У прыватнасці, суперэкслібрыс, час стварэння якога можна датаваць па выціснутым на аправе запісам года: «1551», уяўляе з сябе выяву рэнесансавага вянка, у сярэдзіне якога знаходзіцца картуш з гербам Альбіна «Роля» і літарамі: G–A–E–M (G[eorgius] A[lbinus] E[piscopus] M[etonensis]). Згодна правіл царкоўнай геральдыкі картуш укаранаваны біскупскай інфулай і поруч з апошняй відаць «наверша пастаралу» [113].

Калі гаварыць пра бібліятэкі шэраговага лацінскага клеру, дык яны, у сваёй аснове, найчасцей мелі падборку выданняў, непасрэдна патрэбных для выканання сваіх прафесійных абавязкаў, звязаных са справаваннем абрадаў, чыненнем малітвы, падрыхтоўкай казанняў і г. д., але часам і літаратуру больш шырокага тэалагічнага зместу, як, напрыклад, зборнік твораў («Opera») Анзельма Кантэрберыйскага, які ў XVI ст. належаў пробашчу з в. Новы Двор Лідскага павята Марціну Юдзевічу. Мелі ва ўласнасці кнігі нелітургічнага характару, напрыклад, і святары ў Глыбокім і Дрысвятах [114].

З першай паловы XVI ст. паходзяць звесткі і пра бібліятэкі духавенства Усходняе царквы; аднак такіх матэрыялаў менш і яны, пераважна, датычаць сталічнай Вільні. У прыватнасці, захаваўся дарчы ліст Іаана Мацвеевіча, іерэя саборнай віленскай царквы Пакрова Найчысцейшае Багародзіцы, які ў сувязі з пераходам на архімандрытства ў Кіева-Пячорскую лаўру пазбаўляўся прыватнай маёмасці і ахвяраваў свае грошы ды каштоўныя рэчы як Царкве, так і розным асобам [115]. У прыватнасці, святыні, дзе ён перад тым служыў, а. Іаан пакідаў манускрыпты, якія сам туды некалі прынёс: «Апостол зупольный не опракос и осмь Миней, которые книги огорожены и подписаны суть именем моим» [116]. Цікава, што а. Іаан валодаў чэційнай, а не службовай версіяй апостала.

Сапраўдным бібліяфілам у святле свайго тастаменту з 1522 г. паўстае святар Юр'еўскай царквы, што месцілася на прадмесце Росы ў Вільні, а. Мацвей. «Будучи немоцон на Божей воли», тэстатар у сваёй духоўніцы завяшчае, «где што мает дано быти» і згадвае ў гэтай справе амаль два дзясяткі кніг: «а книгу мою Правила Светых Отец даю в церков соборную Пречистое Богоматере на память мне и родителем моим, а иных книжок моих 10, малых и великих, вси тьи книги выименованы суть в

Требнику моем, што з Крестом, который же дал еси посполу з тыми книгами, а Служебник мой в полдесть, што атласом крыт, то даю в церковь Пречистое Богоматере в город. <...> А к Брянславлю к Светому Николе, где отец мой лежит, даю в тую церковь Евангелие толковое в десть на пам'ять по моей души и по моих родителех <...>. А отцу моему духовному Перенесенскому Якову на годовый сорокоуст шуба моя белинная з колнером новосправлена, ... а еще к тому две книжце мое: одна, што небожчик Игнат дьякон писал, будучи архимандрит в Лаврашовом монастыри, а другая книжка поталью крыта, што мне дана по Малаху уставнику, а скуфья чорного аксамиту, брюшки лисьми подбита... А шапка моя болшая з наушник(ами), (ску)фья оксамитная летняя Въскресенскому попу Федору выбоина книга Царства а Крест серебром окован...; еще ж Ивану попу Михайловскому книга моя в полдесть Монокан(он) ... <...>, а дьяку моему Андрейцу кафтан тафты зеленое а копа грошей, да Часословчик в четвертинку...» [117]. Апрача таго, на мэты, магчыма, звязаныя з кнігамі, ён завяшчае і срэбра: «А што маю серебрица... то все отписую и даю в церкви Светого Георгия на церковные потребности, што будет коли потреба вказывати, на Евангелие або на сосуды».

Такім чынам, кнігазбор а. Мацвея набліжаўся па колькасці да двух дзясяткаў паасобнікаў. На жаль, святар далёка не ва ўсіх выпадках называе тытулы кніг, узгадваючы толькі «Правілы святых айцоў», трэбнік, службоўнік, «Евангелле павучальнае», «Номаканон», часаслоў ды друкаваныя – відаць, Скарынавы – «Кнігі Царстваў». Мы не ведаем, што з сябе ўяўлялі астатнія 12 пазіцый; паколькі яны перадаваліся царкве, дык, найверагодней, гэта былі пісанія кірыліцай манускрыпты, паводле свайго характару літургічныя або духоўнага зместу. Увогуле гэты запіс з'яўляецца надзвычай цікавым (хоць, як здаецца, не зусім дакладна расчытаным археографам) [118] дакументам; ён дае нам інфармацыю не толькі пра саму бібліятэку, але ўвогуле і пра тагачасную кніжную культуру. Так, у прыватнасці, мы можам бачыць, што срэбра на абклады для наалтарных Евангелляў магло паступаць з тастаментаў; што ўжо тады ўладальнікі занатоўвалі вопісы сваіх бібліятэк на форзацах кніг, закладаючы, такім чынам, асновы практычнай бібліяграфіі; што ў прыватным зборы маглі знаходзіцца Скарынавы друкі і г. д. Нарэшце, на падставе яго добра відаць, як кнігі вандравалі між асобамі і кнігазборамі.

Прыкладна ў XV ст. на Беларусі (а перад усім у сталіцы Вялікага Княства – Вільні) пачынаюць з’яўляцца першыя бібліятэкі навукоўцаў. Напрыклад, кнігі са збору святара і навукоўца італьянскага паходжання Яна Сільвы (Giovanni Silvio de Matio, к. 1465/1470–1537), называнага таксама Сікулюсам, пазначаны яго асабістым суперэкслібрысам – быць можа, найранейшым з такога роду кніжных пазнак на Беларусі. Нарадзіўшыся, вучыўшыся ды абараніўшы доктарскую дысертацыю з галіны права ў Падуі, гэты навуковец выкладаў пазней у Вене і Кракаве. У 1506 г. ён прыняў свячанні і атрымаў святарскія бенефіцыі на Жмудзі. Быў канонікам віленскага кафедральнага сабора, а затым служыў пробашчам у Лідзе ды Віцебску; у 1529 г. з’яўляўся настаўнікам Жыгімонта Аўгуста. Выява суперэкслібрыса Яна Сільвы з кароткай інфармацыяй пра ўладальніка прысутнічае ў каталозе, выдадзеным М. Цубрынскай-Леанарчык: *Польскія супер-экслібрысы XVI–XVIII стагоддзяў: Другая цэнтурыя* [119]. Суперэкслібрыс уяўляе прастакутную арнаметальную рамку, акрэсленую звонку і з сярэдзіны падвойнымі простымі лініямі. Па кутах рамкі – геральдычныя лілеі, а ў цэнтры – своеасаблівы ўзорчысты картуш з надпісам: «DOCT/ORIS/SICV/LI» («Доктара Сікулюса»). Месціцца знак на кельнскім 1529 г. выданні прац Дыскарыда Педация. На заднім вечку кнігі выціснута аналагічная апісанай рамка з годам шытавання «1530».

Студэнты з Вялікага Княства, прыязджаючы на вучобу ў іншаземныя ўніверсітэты, набывалі сабе кнігі. Напрыклад, як паведамляе беларускі гісторык А. Латышонак, паводле актаў рэктарскага суда («Acta Rectoralia») Кракаўскага ўніверсітэта за 1469–1536 гг., пэўны Станіслаў з Вільні мусіў закласці ў якасці забеспячэння за плату штрафу «Хроніку» Вінцэнта Кадлубка [120]. Адтуль жа мы даведваемся, што Тамаш з Майшаголы, што на Віленшчыне, пазычаў Паўлу з Любліна «Градуал» і з цяжкасцю змог дамагчыся яго вяртання [121], а таксама, што аддадзеныя ў заклад кнігі часам пераходзілі з рук у рукі сярод беларускіх студэнтаў [122].

Былыя студэнты, вяртаючыся з вучобы ў Беларусь, прывозілі гэтыя кнігі з сабой, пра што, напрыклад, сведчыць цытаваны В. Дарашкевічам надпіс на выданні твора М. Юніануса «De priscorum proprietate verborum» (Trevisia, 1477): «Книга Адамова Якубовича с Котры... с Литвы с волости городенское, Зброшкова... брата, ему ж накладалася на науку до Кракова болей десять лет, из

детинства ест при школе... виленской ласкаве ховался, небощик князь Иондрей (Swirski), негды каноник и кустош костола виленского святого Станислава» [123].

З пачатку XVI ст. пачынаюць сустракацца таксама і паасобныя звесткі пра цікавасць да кніг у асяроддзі мяшчан. Напрыклад, В. Варонін у згаданым вышэй артыкуле паведамляе пра судовую справу аб незвароце віцебскім гараднічым і харунжым Раманам Гарасімовічам «кнігі летописеч», пазычанай ім у віцебскага мешчаніна Пашкі Віхрова [124]. У калафоне службовай мінеі на студзень, створанай у 1504 г. у Бабынічах, зазначана, што «написана сиа быс[ть] книга Менея повелением хр[и]столюбивого Сывы Берницова, мешчанина полоцкого» [125], а адсутнасць укладных запісаў дазваляе думаць, што яна замаўлялася для ўласнага карыстання. Урэшце, гродзенскі купец Багдан Хвядкевіч, які вёў гандаль у Вільні і Кракаве, а некалі быў гродскім пісарам [126], у 1540 г. валодаў цэлай бібліятэчкай, у склад якой уваходзілі два актоіхі, пралог, чэцця-мінея і два трэбнікі, вялікі ды малы [127].

IV. Навучанне – чытанне – бібліяграфія

Кнігі мелі вельмі вялікі аўтарытэт сярод усходніх славян. Услаўленне кніжнасці і вучонасці (што ў вачах нашых продкаў азначала, бадай, тое самае) чырвонай ніткай праходзіць праз усю ўсходнеславянскую літаратурную спадчыну – як перакладную, так і арыгінальную. Сведчаннем гэтаму і «Слова пэўнага калугера пра чытанне кніг» у «Ізборніку 1076 г.» («Добро [ес]ть братие поч[ет]ан[ь]е книж[ьн]ое: паче вьсякомоу хрьстьян[оу]...») [128], і сапраўдны гімн кніжнасці ў «Аповесці мінулых гадоў» («Велика бо бывает пол[ь]за от ученья книжного; книгами бо кажеми и учими есмы пути покаяню, мудрость бо обретаем и въздержанье от словес книжных. Се бо суть реки, напаяюще вселенную, се суть исходяща мудрости...») [129]. Да гэтай думкі далучаюцца і айчынныя аўтары – напрыклад, Кірыла Тураўскі ў «Слове, каб не забывалі настаўнікаў сваіх» параўноўвае настаўніка да святога і гаворыць пра маральны абавязак вучня памінаць яго ў малітвах, «по-неже ... путь показал есть, и дверь отворил райскую видением поведания, и ключа дал разума книжнаго») [130].

Паводле літаратурных помнікаў XII–XIII стст. навучанне чытанню і кніжным ведам, прынамсі ў буйных культурных цэнтрах, не бачыцца нечым выключным: пра гэта гаворыцца як пра шырока распаўсюджаную справу. Напрыклад, у «Жыціі Аўрамія Смаленскага» мы чытаем пра святога: «И егда же бе отрочатем

Христовою благодатию в возраст смысла пришедшу, родители же его даста книгам учить; не бо унываше отрача, яко и прочия дети, но скорым прилежанием извыче; сему же на игры со инеми не исходити, но на божественное и на церковное пение и почитание прежде инех притекая...» [131].

Нават дзяўчаты маглі атрымаць адпаведную сваёй эпосе кніжную адукацыю, хоць гэта, бадай, здаралася ўжо радзей і было прэрагатывай вярхоў грамадства, як мы бачым тое з «Жыцця Еўфрасінні Полацкай»: «(С)лучи же ся девици сей ученне быти книжному писанию, еще не достигше ей в совершен возраст телесного естества...» [132]. У цытаваным фрагменце пісьменнік, як здаецца, падкрэслівае менавіта тое, што св. Еўфрасінні здарылася навучыцца пісьменству яшчэ ў дзіцячым узросце – а значыць, уласна гэта было нехарактэрна для той эпохі. Трэба думаць, прадстаўніцы пекнай паловы зазвычай атрымлівалі адукацыю толькі дасягнуўшы сталага ўзросту і, відаць, у сувязі з неабходнасцю выканання тых ці іншых абавязкаў – напрыклад, малітвы і пабожнага чытання ў манастыры.

Натуральна, што і сярод прадстаўнікоў мужчынскага полу – нават у выпадку вышэйшых слаёў – адукаванасць была далёка не пагалоўнай. Таму чытанне не магло заставацца актам асабовым; значна часцей яно мусіла набываць сацыяльны аспект, які, у прыватнасці, рэалізоўваўся падчас набажэнства ў святыні (нездарма аўтар аднаго са спісаў «душазбаўчых» кніг пасля пераліку іх адзначае: «Сія книги *подобает чести и слушати* учения их») [133].

Пры гэтым чытанне дапаўнялася тлумачэннем прачытанага, без якога кніжныя тэксты цяжка было зразумець мала прывычным да інтэлектуальнай працы вернікам: «И оттоле [Аўрамій] вниде во град и пребысть во едином монастыри у Честного Креста, и ту начаша боле приходити, и учение его множайше быти ... Украси же церковь иконами и завесами, и свечами, и мнози начаша от града приходити послушати церковнаго пения и почитания божественных книг, бе бо блаженный хитр почитати и даст бо ся ему благодать не токмо почитати, но и протолковати, якоже мнозем несведущим от него сказана – и всем разумети и слышащим, к сему изьуст и памятию сказая...» [134].

Менавіта таму – як у цытаваных вышэй фрагментах («(С)лучи же ся девици сей ученне быти *книжному* писанию», «родители же его даста *книгам* учить»), так і ў шэрагу іншых твораў (напрыклад, у «Жыцці Кірылы Тураўскага»: «добре извыче *святых книг* учению»

[135]) – пры згадцы пра навучанне заўсёды падкрэсліваецца яго кніжны характар; заўсёды маюцца на ўвазе не проста ўменне чытаць ці пісаць, але таксама і здольнасць зразумець чытанае ды выкарыстаць набытыя веды ў жыцці. Аднак толькі ведання літар і ўмення складваць іх у словы для гэтага было недастаткова: па-першае, царкоўна-славянскую кніжную мову нашыя продкі ўжо не разумелі так добра, як колішнія неафіты Кірылы і Мяфодзія; па-другое, каб успрыняць тэкст, чытач мусіў авалодаць і сістэмай паняццяў, якія дазволілі б яму ўзняцца над літаральным значэннем слоў, зразумець іх містычны сэнс.

Такое стаўленне да вучонасці, перад усім, звязана з тым, што тагачасная айчынная адукацыя мела філасофска-тэалагічны характар. Чытанне было заклікана выступаць выхавальнікам, правадніком на шляху да збаўлення. Навучыцца кнігам азначала ўспрыняць, засвоіць («зрабіць сваёй») запісаную мудрасць. Тыя, каму ўдавалася гэтага дасягнуць, кардынальна змянялі сваё жыццё, пакідалі даброты мінучыя і сыходзілі ў манастыр, каб «збіраць скарбы духоўныя». Такое рашэнне, напрыклад, прыняла княжна Прадслава, зрокшыся свайго высокага становішча і прыняўшы пострыг пад імем Еўфрасінні. Так зрабіў Кірыла Тураўскі, «богату родителей сын», які «не любляше богатства ... паче всего прилежаща божественных писаний, добре извыче святых книг учению», а таму «по времени ... отшед в монастырь и бысть мних» [136]. Так учыніў і Аўрамій Смаленскі, якому «родителя же яже остависта богатство», але ён яго «убогим роздаде»; сам жа «богодуховенныя же книги и святых жития почитая... И утаився всех, Богу наставляюще, отшед ... и острижеся» [137].

Кніжная мудрасць спадарожнічала сваім абранцам ды настаўляла іх і пасля пастрыжэння; чытанне Святога Пісьма, патэрыкоў і маральна-павучальных твораў давала ім сілы ісці абраным шляхам: «И бысть оттоле [Аўрамій] по благодати Христове болий на подвиг и на вся труды подвизася, и мыслию воспомяна святяго града Иерусалима и гроб Господень, и вся честныя места, яко избавитель Бог и Спас всего мира идеже страсть прият нашего ради спасения, и вся честная места и преподобных отец пустыня, идеже суть подвиг и труд совершивше: дивнаго начальника всем и возсияша равна ангелом великаго мню Антония, бывшаго крепка храбра и победившаго силою крестною духи неприязненыя; Илариона, бывшаго ученика его и по нем – светлаго в постницех чюдотворца Евфимия, и иже по них – Савву и Феодосия архимандрита, и

старейша всех наставника черноризцем сущим окрест Иерусалима» [138].

На падставе працытаваных фрагментаў мы з поўным правам можам гаворыць пра зараджэнне ў Беларусі ўжо ў XII–XIII стст. бібліяпедагогікі, а нават і бібліятэрапеўтыкі, бо чытанне кніг і рэфлексія над прачытаным не толькі схіляла чытача да пэўнай лініі паводзін, але таксама дапамагала зносіць цяжкасці ды пакуты манаскага жыцця.

Аднак, ці магла бібліяпедагогіка існаваць без рэкамендавальнай бібліяграфіі? – слушна запытаецца бібліёграф. Безумоўна, не. Найранейшыя ва ўсходніх славян рэкамендаваныя бібліяграфічныя спісы змешчаны ўжо ў «Ізборніку Святаслава» 1073 г., які, паводле меркавання рэдкалегіі факсімільнага выдання гэтага манускрыпта, з’яўляецца «помнікам культуры трох усходнеславянскіх народаў: рускага, украінскага і беларускага» [139]. З працытаваным выказваннем можна пагаджацца ці не пагаджацца, аднак факт, што тэксты, перакладаныя або ствараныя ў метрапалітальным Кіеве і тым ці іншым чынам звязаныя з практыкай грэка-візантыйскай Царквы, распаўсюджваліся па ўсіх усходнеславянскіх – а ў тым ліку і беларускіх – землях, не выклікае сумнення. Вядомы 24 спісы гэтага помніка [140]; некаторыя з іх бытавалі і на нашых землях (напрыклад, г. зв. «віленскі») [141]. Гэта дае нам поўнае права разглядаць змешчаныя ў зборніку матэрыялы ў сувязі і з айчыннай кніжнасцю.

Тэкстаў, што маюць бібліяграфічны характар, у «Ізборніку Святаслава» 1073 г. змешчана некалькі: «Пра святыя кнігі» Яна Дамаскіна [142], аналагічная паводле зместу вытрымка з казанняў Рыгора Багаслова [143], а таксама дададзены да яе без адмысловага вылучэння і парадкавага нумара ліст Ісідора Пілузіёта «Пра 60 кніг» [144].

Спіс Яна Дамаскіна досыць невялікі як па аб’ёме, так і па колькасці згаданых назваў; ахоплівае ён, пераважна, кананічныя кнігі Святога Пісьма. Са Старога Запавету Дамаскін называе 20 тытулаў, дзелячы іх на 4 «пяцерыкі», або «пентатэухі» (славянскі пракладчык цалкам атаясамлівае абодва тэрміны, ужываючы іх узамен). У гэтым спісе прапушчаны так званыя «Малыя прарокі», якія, відаць, мусілі пад адзінай назвай уваходзіць у групу прароцкіх кніг (дзе прысутнічаюць толькі чатыры тытулы замест дэклараваных пяці). Разам з тым у пераліку зрэдку можна заўважыць і дэўтэра-кананічныя тэксты (напрыклад, «Мудрасць

Сіраха»). Падсумоўвае гэтую частку спіса ацэнка-рэкамендацыя, дадзеная Янам Дамаскіным старазапаветным кнігам: «Добры оубо соуть и лепотыны...» [145]. Заканчваецца спіс поўным пералікам кніг Новага Запавету.

Нам, прывычным да сучасных выданняў Святога Пісьма, дзе ўсе боганатхнёныя кнігі сабраныя разам, можа падацца незразумелай патрэба складання такога роду спіса. Аднак у разглядаемы перыяд Біблія найчасцей трапляла да айчыннага чытача (падобна, як і да грэцкага ў часы Дамаскіна) яшчэ не ў выглядзе суцэльнага комплексу, а паасобнымі часткамі, што складаліся з адной або некалькіх кніг. Менавіта таму нават Скарына публікуе сваю «Біблію рускую» ў выглядзе асобных кніжак, хоць і забяспечвае іх – на падабенства заходнееўрапейскіх друкаваных выданняў – супольным тытульным аркушам.

Вельмі бліжкім паводле свайго зместу да апісанага вышэй з'яўляецца і рэкамендавальны бібліяграфічны спіс, падрыхтаваны Рыгорам Багасловам – ён таксама змяшчае толькі кнігі Св. Пісьма. Аўтар, патлумачыўшы напачатку, чаму мусіў заняцца гэтым пытаннем («Ньда оубо нештюжими прелиштаются книгами») [146], пералічвае далей тэксты, што ўваходзяць у склад Старога Запавету і Новага Запавету. Зрэшты, таксама як і ў Дамаскіна, не ўсе з іх тут названыя (напрыклад, прапушчаны Апакаліпсіс). Разам з тым Назіянзін не паленаваўся згадаць у сваім спісе ўсіх прарокаў (у тым ліку і малых) пайменна.

Спіс Ісідора Пилузіэта больш шырокі і цікавы ў параўнанні з двума папярэднімі. Ён, праўда, таксама забываецца згадаць Апакаліпсіс, але напрыканцы называе цэлы шэраг дэўтэра-кананічных кніг, якіх няма ў Дамаскіна – напрыклад Макавейскія і Тавіт. Тут яскрава праяўляецца рэкамендацыйны характар гэтага тэксту: на першае месца вынесены кнігі, на думку аўтара, больш важныя, – г. зн. кананічныя. Далей ідуць дэўтэра-кананічныя пісанні. Урэшце ж, напрыканцы спіса, з новага радка (каб, крый Божа, чытач не паблытаў!), пададзены пералік кніг «съкровьныхъ» (г. зн. таемных, забароненых). У ліку апошніх Ісідор пералічвае кнігі Адама, Яноха, Малеха, Патрыярхаў, апакрыфічнае евангелле Варнавы і іншыя – усяго 24 назвы.

Згадку пра тое, што праблема чытання кніг, не ўхваленых Царквой, у Беларусі таксама была актуальнай, мы сустракаем ужо ў *Жыцці Аўрамія Смаленскага*: закіданне ў чытанні «глубінных» (г. зн. гэтых самых «съкровьныхъ») кніг становіцца адным з

падставовых абвінавачанняў у бок святога («И начаша ови клеветати ко епископу ..., а инии глаголяху на нь: “Глубинные книги почитает”») [147]). Такім чынам, мы можам сцвярджаць, што разам з хрысціянствам на нашых землях з’явіліся не толькі само чытанне, але і зачаткі цензуры. Індэксы забароненых кніг у спісах, непасрэдна звязаных сваім паходжаннем або бытаваннем з беларускімі землямі часоў Аўрамія, да нас, на жаль, не дайшлі (або, прынамсі, не фігуруюць у літаратуры прадмета як айчынныя) – хоць, як ужо адзначалася, тэксты, змешчаныя ў «Ізборніку Святаслава» 1073 г., хутчэй за ўсё чыталіся ды перапісваліся таксама і ў нас. Верагодна, што «хадзілі» на нашых землях і тыя тэксты, што дайшлі толькі ў больш позніх спісах.

Адзін з такіх пазнейшых спіскаў мы ўжо згадвалі ў сувязі з кадыкалагічнымі росшукамі Я. Шчапава. Гэты тэкст знаходзіцца ў зборніку 1500–1501 гг. разам з «Псалтырам» і складаецца з пераліку кніг «ісцінных» ды «ложных». На думку Шчапава, гэты манускрыпт, які сёння захоўваецца у Нацыянальнай бібліятэцы Польшчы ў Варшаве, паходзіць з кнігазбору полацкай Сафійскай бібліятэкі і быў вывезены адтуль пасля захопу Полацка войскамі Стэфана Баторыя ў 1579 г.

У літаратуры сустракаюцца звесткі і пра іншую рэдакцыю гэтага тэксту; яна таксама прысутнічае ў манускрыптах беларускага паходжання. У прыватнасці, апісвае яго Дабранскі пры разглядзе «Ізмарагда» XVI ст. з колішніх збораў Жыровіцкага манастыра, прычым цытуе досыць абшырны фрагмент [148]. Сустракаюцца згаданыя пералікі кніг і ў айчынных манускрыптах пазнейшага часу [149]. Прысутнасць гэтага тэксту ў манускрыптах з розных кнігахоўніц Беларусі даўніх часоў дазваляе нам сцвярджаць, што тагачасныя айчынныя кніжнікі былі добра з ім знаёмыя. У наш час згаданыя спісы былі апублікаваныя Шчапавым у дадатку да складзенага даследчыкам каталога «Востоочнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики» [150]. Звернемся да названай публікацыі, каб больш уважліва прыгледзецца да гэтага цікавага помніка.

Тэкст азагалоўлены: «Правило св. апостол и св. отец о книгах которые чести ил[и] которых не чести Лаодикійскаго собора» і складаецца са спісаў кніг як рэкамендаваных, так і забароненых Царквой. Адразу зазначым, што час і месца стварэння яго выклікае шмат пытанняў. У прыватнасці, сабор у г. Лаодыкія, што знаходзілася ў Фрыгіі, адбываўся ў сярэдзіне IV ст. (верагодна, у

363–364 гг.), а шэраг згаданных у спісе аўтараў жылі значна пазней (напрыклад, Ян Дамаскін; Ян Экзарх; Ян Лествічнік; Рыгор, папа Рымскі і інш.). Гэта дазваляе зрабіць выснову, што ўкладальнік імкнуўся дадаць свайму паказальніку аўтарытэтнасці за кошт прыпісання яго аўтарства Айцам Царквы, хаця насамрэч тэкст быў складзены (або, прынамсі, істотным чынам адрэдагаваны) значна пазней. Акрамя таго, сам Шчапаў мяркуе, што ў гэты спіс уключаны і «старажытнарускія кнігі», але не ўказвае, якія менавіта ён мае на ўвазе [151].

Рэкамендацыйная частка гэтага спіса, у параўнанні да апісаных вышэй, з'яўляецца даволі вялікай. Тым не менш з увагі на яе каштоўнасць для ацэнкі тагачаснага чытацкага рэпертуару і рэдкасці працы Шчапава ў бібліятэках Беларусі аўтар гэтых радкоў палічыў патрэбным яе (як і забараняльную частку) працытаваць цалкам: «А се ветхаго завета будет же всем ч[е]л[ове]ком ведомо: чести пятеры кнігы Моисеева завета, Быт[и]е, Исход, Левит, Числа, Вторый закон, Иисус Навин, Руфь д, Ц[а]рства две, Ездры, Псалтырь, Мудрости Соломоні, Исус Сирахович, Притчи, Песни песнем, Екл[ес]иастъ, М[у]др[о]сть Сирахова вї Іякович Исус Семерамин, Шестодневещь, Палея, Крыница, Іев, М[у]др[о]сти м[у]дростем ес[ть] же м[у]др[о]сти другыя, не сих; Есфирь, Иуды Макавеи, Риторія, Пророчества ѕї: пророк Осія, Амос, Михея, Іоиль, Іона, Авдеи, Наум, Аввакум, Софонія, Аггеи, Захарія, Малахея, Іеремія, Езекеиль, Данил, Ісаия. А се Новаг[о] Завета четыре еуа[н]г[е]листы: М[ат]ф[еи], М[а]р[к], Лук[а], Іоан; Посланиі ап[о]с[то]льских з соборныхъ: Яковле едино, Петрова два, Ивановыхъ г, Іудино едино, Павловых послани дї, Іоан[а] Богослова откровенн[і]е, [сиречь,] Апокалипси[сь], Іоанъ Злат[о]устъ, Іоанъ Дамаскын, Іоанъ Эксархъ, Іоанъ Лествичникъ, Григорей Б[о]гословъ, Григорей Папа Римскы, Григорей Акраганьскы, Григорей Синаитъ, Іоан Б[о]гословъ, Симеон Новый Богословъ, Кирил Іер[у]с[али]мьскы, Кирил Александрьскыи, Афанасей Александрьскы, Дионисей Ареопагит, Състав, Ефрем Сирин, Исаак Сиринъ, Климент папа Римскы, Василей Великыи, Василей Новыи Панагирикъ, Асае, Диоптра, Антиох, Лимонисъ, Филофеи, Патерикы д: Египетскы, Александрьскыи, Римскы, Киевскы; е Синаискыи; Дорофеи Никоніискыи, Ніль, [книгы] рекомыи Златоструи, Максим, Павел Рьскый, заповеди ап[о]с[то]льскыи; Судебникъ, Исидоръ Пилусіискыи, иже ї тысящъ, посланиі написа во вселению; Феодоръ Студіискыи и оглашенія его,

Словоположникъ, Феодоръ Едесскыи, Стифата, Златая чепь, Женчюгъ, Глубина, Бисерь, Бисеріе бисером, Пандокъ, Стословец, Правила, Іосиф Матафіискы; Козма Дикоплов, Козма Халкидоньскыи, Сихии, Соборникъ Анастасеи Синаискыя горы, Петръ Дамаскын, Палея, Синоксарь, Маргарит, Дорофеи, Лапсаик, три вопрошенія философ; Іаков Жидовинъ, Варлам, Сімеон Б[о]гоприимец, Авраам Евдодіи, Каіафъ, Пчела, [книга] рекомая Матица, Приточник, Притчи притчем, Прологъ, Гранографъ, Летописец, Генадеи, Нифонтъ, Андреи Іродивыи, Данило Странникъ, Гаданіе притчям. Сія книги подобает чести и слушати ученія их» [152].

Як мы бачым, тут спярша пералічаны кнігі Бібліі, між якімі сустракаюцца і зборнікі, што змяшчаюць звесткі ці фрагменты, са Св. Пісьма ўзятыя («Шасцідзён», «Палея», «Крыніца»). Затым ідуць творы хрысціянскіх аўтараў – пераважна, грэчаскіх – таксама наперамен з рознага роду зборнікамі (у тым ліку складзенымі ўжо названымі ў спісе аўтарамі: напрыклад, «Ян Златавусны» – «Маргарыт» і «Златая чепь»). Нельга не адзначыць эрудыцыю аўтара тэксту і яго знаёмства з асноўнай хрысціянскай літаратурай і пісьменнікамі грэчаскага свету. Шмат якія з вышэйназваных тэкстаў (калі не ўсе) на нашых землях актыўна бытавалі і перапісваліся, хоць да сённяшняга дня ацалела іх зусім мала. З вядомых сёння даследчыкам згадаем, перад усім, слауты Супрасльскі рукапіс XI ст., у склад якога ўваходзілі, у прыватнасці, казанні Яна Златавуснага са «Златой чепі» [153], а з больш позніх манускрыптаў назавём «Беседу Григория Папы Римского» XIV ст. [154], «Слово Исаака Сирина» 1428 г. [155] і «Поучения Ефрема Сирина» 1492 г. [156].

Акрамя таго, думаецца, што некаторыя прысутныя ў спісе назвы сапраўды можна атаясамліваць з усходнеславянскімі творамі, як, напрыклад, кнігу «Данило Странникъ» – з «Хаджэннем ігумена Данііла» або «Летописец» – з тымі ці іншымі летапісамі (хоць, напрыклад, гэта можа быць і «Хроніка» Амартола, зрэшты, таксама, паводле Вацлава Ластоўскага, вядомая і ў беларускім спісе XIII ст. [157]).

Вернемся, аднак, непасрэдна да нашых спісаў. Не менш доўгім за пералік рэкамендаваных кніг з’яўляецца і пералік кніг забароненых. Пачынаецца ён азначэннем, што свецкім людзям забараняецца складаць і спяваць у царкве ўласныя псалмы (мабыць, такая з’ява была дастаткова пашыранай, калі выклікала адмысловую забарону),

а таксама, што «иже кто лженаписаныя и нечестивыя полагает книги, гл[агол]я с[вя]тым, сам да изврѣжеться, а книги да сожгутся» [158].

Далей жа пералічваюцца як больш, так і менш вядомыя апокрыфы: «А ложная же писанія сут[ь] сія и имена книгамъ ихъ: первое Адам, ѿ Енох, ѿ Лямек, ѿ Патриарси, ѿ м[о]л[и]тва Іосіева, ѿ Адам, ѿ завет Моисеов криво складены, ѿ Псалмы Соломони, ѿ Ильино обавленіе, ѿ Ісаево виденіе; ѿ Софоніево виденіе; ѿ Захарыино обавленіе; ѿ Іаковая повесть, ѿ Петрово обавленіе; ѿ Ап[о]с[то]льстии обиходи; ѿ Варнавина повесть; ѿ Деянїе Павлово лжею складено; ѿ Павлово объявленіе; ѿ Ученіе Климентово; ѿ еуа[н]г[е]ліе от Варнавы; ѿ еуа[н]г[е]ліе от Фомы; ѿ Парапаліменоны ложныя; ѿ Еремїино сказаніе и о плененїи Іер[у]с[а]лімли, что орла слали из Вавулона в Іер[у]с[а]лімъ съ грамотою; ѿ въпросы Іоан[а] Б[о]гослов[а] о скончанїи миру; ѿ въпросы отца Аврама о судьбах Б[о]жїих; ѿ въпросы ап[о]с[то]ла Варфоломея с[вя]тыя Б[огородиц]а о Х[рист]е, како воплотися и како родися; ѿ о нед[е]ли епистолия, и о древе ч[е]стнаго кр[е]ста лгано, и что Петрово хоженіе в пустыню, и о вознесенїи Г[оспод]ни, и что отрочатемъ продаваль Г[оспод]а, и что рыбы посуху ходили; ѿ Детство Х[ристо]во, что учился у мастеровъ; ѿ Б[огородиц]ино хоженіе по мукемъ; ѿ Лобъ Адамовъ, что ведають ѿ ц[ар]ей в немъ пировало; ѿ имена аггеломъ; ѿ о службе таинъ Х[ристо]выхъ поздять обедню пети, и врата н[е]б[е]сная затворяють, и аггелы попа кленуть; ѿ о пренїи діавола съ Х[ри]с[то]мъ; ѿ о Макарії пустыннице, что три чрънци ходили идеже н[е]бо прилежить к земли; ѿ о китоврасе, что поведають о нем: станъ коневей, а глава человечая и брата его Соломону нарицають, басни, кощуны; ѿ о Соломоне и младеньстве его; ѿ [книга] ѿ Іяковлевичи, гл[агол]емая Лествица; ѿ Мученїя с[вя]тыхъ, яко се: М[у]ченіе с[вя]таго Георгїя, Мученіе с[вя]таго Никиты и с[вя]таго Еупатїя и Климента Анкиры Галатскыя и иных с[вя]тыхъ, а не тако истнна о них; ѿ Писанїя Іеремїя, попа болгарьскаго, что Х[ристо]съ плугомъ ораль; ѿ м[о]л[и]твы лживыя о трясавицехъ» [159]. Тлумачэнні пра змест тых ці іншых апокрыфічных кніг паказваюць, што ўкладальнік спіса быў добра знаёмы з іх тэкстамі. Падсумоўвае ж гэтую частку спіса аўтар наступнымі словамі: «Суть между писанія Б[о]ж[е]ственного словеса насеяная невежамъ на соблазн ...» [160].

Некаторыя з названых тут кніг таксама дайшлі да нас у беларускіх спісках: напрыклад, Ластоўскі паведамляе пра пісанае ў XVI ст. «Слова Иеремии презвитора яко Христос плугом орал». Яно, дарэчы, пачаткова ўваходзіла ў склад зборніка апокрыфаў, бо на рэштках апошняга аркуша прысутнічае загаловак «Книги Еноха» [161]. Верагодна, ужо ў гэты час на нашых землях былі вядомыя і адрасаваныя чытачам-каталікам індэксы забароненых кніг Лацінскай Царквы, аднак на дадзены момант выявіць звесткі пра іх не ўдалося.

Напрыканцы XV – першай паловы XVI ст. істотным чынам пашыраецца пісьменнасць сярод прадстаўнікоў розных слаёў грамадства, у тым ліку тых, якія раней зацікаўлення адукаванасцю не выказвалі. Напрыклад, з дзённіка Фёдара Еўлашэўскага мы даведваемся пра некаторыя асаблівасці навучання чытанню і пісьму ў сем'ях дробнай шляхты ды баярства ў гэты час: «А в пятом року почато ме бавить наукою рускою, кгда ж в тых часех в тэй нашей стране не было еще иных наук. И для того ж пришло ми зостать з рускою и полскою наукою, и по жидовску написать умелом. Але тое писмо их не потребуе умеентности езыка эбрайского, або хоть немецкого; кгда ж вжо тепер Библия жидовская немецким езыком, а литерами их выдана, чога полским езыком учинить бы се не могло для ортокграфей, якей в ынших языкох не маш» [162].

У гэты час далучаецца да адукацыі і прагне чытаць кнігі нават мяшчанства. Найскравейшы прыклад гэтаму дае той агульнавядомы факт, што напачатку XVI ст. полацкі мешчанін Францішак Скарына здолеў не толькі атрымаць у замежных універсітэтах адукацыю ды ступень доктара, але і заснаваў першую беларускую друкарню. Скарына не быў самотны у сваіх паглядах, пра што сведчыць падтрымка ягоных пачынанняў прадстаўнікамі віленскага патрыцыяту (згадайма надпісы на пражскіх друках: «А то ся сталося накладом Богдана Онкова сына, радцы места віленского» і да т. п.).

Надзвычай вымоўным паказчыкам літаратурнай адукаванасці грамадства ў гэты час з'яўляецца факт стварэння літаратурных твораў не для друку, а для выказвання ў штодзённым жыцці сваіх пачуццяў ці поглядаў. Напрыклад, пісанне сатырычных твораў у сярэдзіне XVI ст. становіцца такой масавай з'явай, што згадкі пра яго мы знаходзім нават у хроніках. Так, з летапісу Рачынскага можна даведацца, што калі Жыгімонт Аўгуст у 1548 г. прыехаў у Вільню і публічна абвясціў пра свой шлюб з Барбарай Радзівіл, то

«ўсім людзям і ўсёй зямлі тое ажененне каралеўскае было вельмі няміла, ... і многія пашквілюсы пісалі аб тым, у замку к сценам і к ратушы, і к панскім дамам к варотам прыбівалі, каторыя многія і да караля былі прыношаны» [165]. Калі б адукаванай была толькі невялічкая купка грамадскай эліты, уявіць падобную карціну было б папросту немагчыма.

Беларуская даследчыца А. Скеп'ян у дакладзе на канферэнцыі «Беркаўскія чытанні» звязала змены, што адбываліся ў разглядаемы перыяд у грамадстве адносна стаўлення да кнігі, з пераходам у дзяржаўным кіраванні і судаводстве Вялікага Княства Літоўскага ад парадэгмы слова моўленага да парадэгмы слова пісанага [164].

Заканчэнне

Падсумоўваючы нашыя назіранні над прадстаўленым вышэй матэрыялам, скажам некалькі слоў пра кола чытання нашых продкаў. Пачаткова яго дыяпазон, як відаць з вопісаў бібліятэк і прадстаўленых вышэй спісаў літаратуры, ахопліваў, акрамя літургічнай ды малітоўнай літаратуры, у асноўным кнігі Святога Письма і творы хрысціянскіх аўтараў – як грэчаскіх, так і ўсходнеславянскіх. Гэта пацвярджаюць і літаратурныя помнікі – напрыклад, з «Жыцця Аўрамія Смаленскага» мы даведваемся, што святы «Богодухновенныя же книги и святых жития почитая... <...> Изю всех любя часто почитати поучение преподобного Ефрема и великаго вселенскаго учителя Иоанна Златоустаго и Феодосия Печерскаго <...> и вся святых богодухновенных книг, жития и словеса проходя и внимаше, почиташе день и ночь...» [165]. Але нават царкоўныя іерархі не цураліся чытання і цытавання антычнай (пераважна, грэчаскай) класікі. Напрыклад, прадстаўнік смаленскай кніжнасці Клімент Смаляціч, ствараючы ў XII ст. сваё палемічнае «Пасланне да Фамы прасвітара» спасылаўся ў ім не толькі на хрысціянскія аўтарытэты (як, напрыклад, на Яна Златавуснага), але і на Гамера ды старажытных філосафаў: «аз писах от Омира, и от Аристотеля, и от Платона, иже во елиньских нырех славне беша» [166].

Разам з тым айчынная кніжнасць у перыяд, што разглядаецца ў нашым даследаванні, выразна падзяляецца на дзве часткі, мяжа паміж якімі праходзіць па досыць шырокай храналагічна паласе: ад сярэдзіны XIII ст. да другой паловы XIV ст. Арыгінальнае ўсходнеславянскае пісьменства і кніжная вучонасць, якія пачалі развівацца пасля прыняцця хрысціянства, перажываюць у гэты час

заняпад як вынік знішчэння мангола-татарами буйнейшых кніжных цэнтраў – а што для нас актуальна, Кіева ды Смаленска. Ва Усходняй Русі (якая пазней пачне называцца Маскоўшчынай) узровень адукаванасці духавенства знізіўся да такой ступені, што святары нават не рызыкавалі самастойна рыхтаваць казанні, чытаючы замест іх на набажэнстве «словы» Яна Златавуснага і іншых духоўных аўтараў са зборнікаў кшталту *Павучальнага Евангелля* або *Златавусту* – пра гэта нам паведамляюць замежныя падарожнікі ў Маскоўшчыну яшчэ нават у XVI ст. (гл., напрыклад, апісанні падарожжаў Р. Гейдэнштэйна [167] і С. Герберштэйна [168]).

Мангола-татарскія набегі XIII ст. не абмінулі і Беларусь; гэтак жа і ваенная экспансія паганскай Літвы прыводзіла да вынішчэння насельніцтва, у тым ліку яго найбольш адукаванай часткі – святарства. Натуральна, гэта не магло не адбіцца на стане айчыннай кніжнасці. Таму хоць і ў XIV ст., і пазней на чале Літоўскай мітраполіі не раз стаялі адукаваныя іерархі, якія пакідалі па сабе казанні (як, напрыклад, Рыгор Цамблак), аднак трэба думаць, што агульны ўзровень адукаванасці праваслаўнага духавенства і ў нас быў не нашмат вышэйшы, чым ў Маскоўшчыне.

Разам з тым уваходжанне беларускіх зямель у другой палове XIV ст. у арбіту ўплываў заходнееўрапейскай цывілізацыі прывяло да паступовага пашырэння дыяпазону чытацкіх зацікаўленняў нашых продкаў. Паступова ў Беларусь пачынае пранікаць спачатку лацінамоўная літургічная, тэалагічная і духоўная кніга, а пазней і літаратура свецкая. Кнігі становяцца больш даступнымі і нярэдка знаходзяцца ва ўладанні не толькі царкоўных інстытуцый ды вышэйшай арыстакратыі, але і прадстаўнікоў сярэдніх слаёў грамадства, якія чым далей, тым болей праяўляюць цягу да адукаванасці. Напрыканцы разглядаемага перыяду беларусы ўжо імкнуцца атрымліваць ад чытання не толькі мудрасць ды веды, але і асалоду; таму актыўна пачынаюць звяртацца і да мастацкай літаратуры, і ў прыватнасці да антычнай класікі, і да рыцарскіх раманаў – «Александрый», «Троі» ці іншых да т. п. твораў [169].

Такім чынам, мы разгледзелі ў агульных рысах гісторыю айчыннай кніжнасці да сярэдзіны XVI ст. Прапанаваны артыкул толькі пункцірна абмалёўвае асноўныя вехі развіцця бібліятэк і чытання на Беларусі, таму аўтар мае намер працягваць вывучэнне паасобных аспектаў гэтай праблемы ў сваіх далейшых даследаваннях. Разам з тым хочацца заахваціць бібліёлагаў

звярнуць больш пільную ўвагу на кніжнасць адзначанага перыяду, стан вывучанасці якой дагэтуль застаецца незадавальняльным – нягледзячы на прынцыповыя зрухі, што адбыліся як у гістарычнай, так і кнігазнаўчай навуцы. Выкарыстанне новых падыходаў і метадаў даследавання, несумненна, прадставіць магчымасць больш шырока асвятліць малавядомыя старонкі гісторыі беларускай кнігі.

1. *Лаўрык Ю. М.* Найдаўнейшыя беларускія кніжніцы (да сярэдзіны XVI ст.). Ч. 1. Кнігазборы рэлігійных устаноў // *Роднае слова*. – 2006. – № 2. – С. 78–81; *Лаўрык Ю. М.* Найдаўнейшыя беларускія кніжніцы (да сярэдзіны XVI ст.). Ч. 2. Прыватныя кнігазборы // *Роднае слова*. – 2006. – № 4. – С. 80–83.

2. *Чарнарызец Храбр.* Казанне, як склаў святы Кірыла азбуку славянскую // *Анталогія даўняй беларускай літаратуры, XI – першая палова XVIII ст. (далей: АДБЛ) / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; падрыхт. А. І. Богдан [і інш.] ; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі.* – Мінск, 2003. – С. 16.

3. *Параўн., напр.: Скеп'ян А.* Бібліятэкі на Беларусі ў XVI–XVII стагоддзях: фарміраванне і склад // *Гісторыя выдавецкай дзейнасці ў Польшчы і Беларусі ў XVI–XVII стагоддзях : зб. навук. арт. / НАН Беларусі, ЦНБ імя Я. Коласа ; рэдкал.: Н. Ю. Бярозкіна [і інш.].* – Мінск, 2003. – С. 33–87.

4. *Карский Е. Ф.* Этнографическая карта белорусского племени ординарного академика Е. Ф. Карского. – Петроград, 1918. – 32 с., карт.; сучас. перавыд.: *Этнографическая карта белорусского племени, сост. в 1903 г. : копия карты Е. Ф. Карского (в уменьш. виде).* [Прил. к изд.: *Карский Е. Ф.* *Белорусы* : в 3 т. Т. 1. Введение в изучение языка и народной словесности / уступ. арт. М. Г. Булахава ; прадм. і камент. В. М. Курцовой, А. У. Унучака, І. У. Чаквіна. – Мінск, 2006. – 656 с., 2 карты. Гл. таксама змешчаную ў гэтым выданні Прадмову да першага тома працы Я. Ф. Карскага «Белорусы», с. 15–30.]

5. Гл., напр., артыкул апошняга, апублікаваны пад псеўданімам: *Максімовіч Р.* Да справы беларускай паўдзённай этнографічнай мяжы // *Запісы*. – Нью-Ёрк, 1954. – № 1 (5). – С. 20–23.

6. *Сапунов Б. В.* Книга в России в XI–XIII вв. – Ленинград, 1978. – С. 79.

7. Гл., напр.: *Topolska M. B.* *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku.* – Wrocław etc. : Ossolineum, 1984. – S. 203 (зрэшты, на с. 275 гэтая даследчыца прызнае, што «у ... аддаленых асяродках маглі існаваць амаль непісьменныя папы, якія вялі бяdotнае жыццё падобна сваім сялянскім аднаверцам і карысталіся толькі адной літургічнай кнігай»); *Покало М. И.* Библиотеки на территории Белоруссии с древнейших

времен до конца XVIII в. // Вопросы библиографоведения и библиотековедения : межвед. сб. – Минск, 1984. – Вып. 5. – С. 46 і інш.

^{8.} *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. Т. 1. Период первый, киевский или домонгольский, 1-я пол. т. – Москва, 2002. – С. 478–481.

^{9.} У прыватнасці, некалькі канвалютаў, што змяшчаюць алігаты з рукапіснымі богаслужбовымі тэкстамі, мы разглядаем у артыкуле: *Рукапісная кніга ў Куцейне* // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 8. С. 20–27.

^{10.} *Владимиров Л. И.* Всеобщая история книги: Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVII в. – Москва, 1988. – С. 76.

^{11.} *Жыццё Еўфрасінні Полацкай* // АДБЛ. С. 108.

^{12.} *Гейденштейн Р.* Записки о Московской войне (1578–1582). – Рязань, 2005. – 311 с.

^{13.} Там жа. С. 122–123.

^{14.} Там жа. С. 122.

^{15.} Там жа.

^{16.} *Барколабовская летопись* // Полное собрание русских летописей (далее: ПСРЛ). Т. 32. Хроники: литовская и жмойтская, и Быховца. Летописи: Барколабовская, Аверки и Панцырного / АН СССР, Ин-т истории СССР ; отв. ред. Б. А. Рыбаков ; сост. и ред. т. Н. Н. Улащик. – Москва, 1968. – С. 182. (Тут і ніжэй фрагменты помнікаў на старабеларускай мове адаптуюцца да сучасных нормаў напісання, але з захаваннем асаблівасцей аўтарскага маўлення – як, напрыклад, «мужэй», «жон». Цытаты на царкоўнаславянскай ды старарускай мовах падаюцца згодна з правапісам арыгінала або публікацыі – у залежнасці ад таго, адкуль яны ўзятыя.)

^{17.} *Гейденштейн Р.* Записки ... С. 122.

^{18.} *Щапов Я. Н.* О судьбе библиотеки полоцкого Софийского собора // Вопросы истории. – 1974. – № 6. – С. 200–204; *Щапов Я. Н.* Библиотека полоцкого Софийского собора и библиотека Академии Замойской // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / под ред. акад. Б. А. Рыбакова. – Москва, 1976. – С. 262–282.

^{19.} *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики* : в 2 ч. / сост. Я. Н. Щапов. – Москва, 1976.

^{20.} *Варонін В. А.* Кніга светого Софея: (да гісторыі полацкіх кніжных збораў XV–XVI стст.) // Беларускі гістарычны часопіс. – 2007. – № 3. – С. 46–51.

^{21.} Параўн., напр.: *Березкина Н. Ю.* Библиотеки и распространение научных знаний в Беларуси, XVI–XX вв. – Минск, 2011. – С. 14.

^{22.} *Письменные* памятники истории Древней Руси / РАН, Ин-т истории. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 125.

^{23.} У 1519 г., апрача згаданых, выйшлі са Скарынавай друкарні яшчэ дзве кнігі, не абазначаныя ў спісе полацкіх, – «Плач Ераміі» і «Кніга прарока Данілы», але можна меркаваць, што яны былі надрукаваныя пасля апісаных вышэй, бо месячная датацыя на кнігах гэтага года выдання адсутнічае.

^{24.} *Грыцкевич А. П.* Книжное дело в феодальном Слуцке в XVI–XVIII вв. // Вопросы библиографоведения и библиотековедения : межвед. сб. – Минск, 1983. – Вып. 4. – С. 52–61; *Немировский Е. Л.* Иван Федоров в Белоруссии. – Москва, 1979. – С. 62–67; *Галенченко Г. Я.* Литературное меценатство магнатов Беларуси сер. XVI – пер. пол. XVII в. // Книжная культура Рэчы Паспалітай : матэрыялы Другіх кніжнаўчых чытаньняў (Мінск, 15–16 верасня 2000 г.) / НББ ; склад. Т. І. Рошчына. – Мінск, 2002. – С. 49–67; *Грыцкевич А. П.* Магнацкія бібліятэкі Алелькавічаў і Радзівілаў у Слуцку // Здабыткі : дакументальныя помнікі на Беларусі / НББ ; склад. Л. Г. Кірухіна, К. В. Суша. – Мінск, 2009. – Вып. 11. – С. 152–155.

^{25.} Там жа.

^{26.} *Ластоўскі В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. Спроба паясьніцельнай кнігопісі ад канца X да пачатку XIX стагодзьдзя / апрацаваў В. Ластоўскі. – Коўна, 1926 (Друк. Сакалоўскага і Лана). – С. 329.

^{27.} Там жа.

^{28.} *Ластоўскі В.* Там жа. С. 491; *Немировский Е. Л.* Иван Федоров в Белоруссии. С. 62; *Галенченко Г. Я.* Литературное меценатство ... С. 50.

^{29.} *Описание* рукописей Виленской Публичной библиотеки церковно-славянских и русских / сост. Ф. Добрянский. – Вильна, 1882. – С. 198–199.

^{30.} *Галенчанка Г. Я.* Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сяр. XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 102–103.

^{31.} Там жа. С. 107–109.

^{32.} *Калубовіч А.* Мова ў гісторыі беларускага пісьменства // *Калубовіч А.* Крокі гісторыі : даследаванні, артыкулы, успаміны. – Беласток ; Вільня ; Менск, 1993. – С. 169.

^{33.} *Владимиров П. В.* Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 19.

^{34.} Гл.: *Тихомиров М. Н.* Описание Тихомировского собрания рукописей. – Москва, 1968. – С. 19–20; *Галенчанка Г. Я.* Невядомыя і малавядомыя помнікі ... С. 117–118.

^{35.} *Морозова Н. А.* Из истории библиотеки Жировичского монастыря. Жировичские рукописи в Библиотеке Академии наук Литвы // *Беларуская кніга ў кантэксце сусветнай кніжнай культуры : у 2 ч. / Беларус. дзярж. ун-т*

культуры і мастацтваў ; склад. Т. А. Дзем'яновіч, Л. І. Доўнар, Т. А. Самайлюк. – Мінск, 2006. – Ч. 1. – С. 80–87; *Галенчанка Г. Я.* Невядомыя і малавядомыя помнікі ... С. 113–116.

^{36.} Захоўваецца ў Нацыянальным гістарычным музеі Рэспублікі Беларусь, інв. № 414.

^{37.} *Ластоўскі В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі ... С. 84.

^{38.} Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковно-славянских и русских / сост. Ф. Добрянский. – Вильна, 1882. – С. 47.

^{39.} Акты, изд. Виленскою комиссиею для разбора древних актов (далее: АВАК). Т. 20. Акты, касающиеся города Вильны. – Вильна, 1893. – С. XXXII–XXXIII.

^{40.} «...omnes natione Lythuanos utriusque sexus cuiuscumque status condicionis aut eminencie extiterint, in nostris dominiis Lythuanie et Russie existentes, ad fidem catholicam et sancta Romane Ecclesie obedienciam inducere, atrahere, convocare...». Цыт. паводле: *Uniwersał Jagiełły ... // Kurczewski J.* Biskupstwo Wileńskie. – Wilno, 1912. – S. 610–611.

^{41.} *Хроника* литовская и жмойтская // ПСРЛ. Т. 32. С. 65.

^{42.} *Ochmański J.* Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI wieku // *Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność: Studia i materiały ofiarowane Prof. St. Alexandrowiczowi w 65 rocznicę urodzin / redakcja naukowa: Zbigniew Karpus, Tomasz Kempa, Dorota Michaluk.* – Toruń, 1996. – S. 73–83.

^{43.} Ibid. S. 75.

^{44.} *Нікалаеў М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2009. – С. 74. – (Гісторыя беларускай кнігі : у 2 т. ; т. 1).

^{45.} *Францкевич В.* Краткое описание римско-католических костелов г. Вильны // *Труды Девятого археологического съезда в Вильне. 1893 г. / под ред. графини Уваровой и С. С. Слуцкого.* – Москва, 1897. – Т. 2. – С. 204.

^{46.} *Kurczewski J.* Biskupstwo Wileńskie. S. 22.

^{47.} *Лаўрык Ю. М.* Вачыма візітатара. Менскі фарны касцёл і яго кніжныя зборы ў XVIII ст. – пач. XIX ст. // *Нашыя святыні : матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Мінск, 7 чэрвеня 2007 г.) / Мінска-Магілёўская архідыяцэзія ; НГАБ ; Польскі ін-т у Мінску ; рэдкал. Т. Кандрусевіч [і інш.].* – Мінск, 2009. – С. 157–165.

^{48.} *Topolska M. B.* Czytelnik i książka ... S. 188–189.

^{49.} *Ластоўскі В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі ... С. 182.

^{50.} *Нікалаеў М. В.* Гісторыя беларускай кнігі ... С. 71.

^{51.} *Cizbert-Studnicki W.* Biblioteka Wileńskiego Synodu Ewangelicko – Reformowanego // *Ateneum Wileńskie : czasopismo naukowe poświęcone*

badaniom przeszłości ziem Wielkiego X. Litewskiego. Rocznik VIII (za lata 1931–1932). – Wilno, 1933. – S. 205–214.

^{52.} Ibid. S. 207: «Pomiędzy niemi musiały być dzieła i pisma ulotne ważniejszych działaczy reformacji, humanistów oraz, zgodnie z zainteresowaniami epoki, cenne wydania klasyków łacińskich i greckich».

^{53.} *Жыццё Еўфрасінні Полацкай* // АДБЛ. С. 110.

^{54.} *Жыццё Аўрамія Смаленскага* // Там жа. С. 121–122.

^{55.} Там жа. С. 132.

^{56.} *Галенчанка Г. Я.* Невядомыя і малавядомыя помнікі ... С. 98–99.

^{57.} *Сапунов Б. В.* Книга в России ... С. 76.

^{58.} Гл.: *Опись Слуцкого Троицкого монастыря архимандрита Иосифа, нареченного епископа Смоленского, при сдаче его имущества* // *Акты, относящиеся к истории Западной России.* – Санкт-Петербург, 1846. – Т. 1. – С. 136–137.

^{59.} Там жа. С. 137: «а старых речей церковных» (у спасылцы пачатковы надпіс: «А мне достался монастырь с тым»).

^{60.} Там жа.

^{61.} *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси* / изд. при Упр. Вилен. учеб. окр. – Вильна, 1870. – Т. 9.

^{62.} Гл., напр.: *Щавинская Л. Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв. Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С. 128–162.

^{63.} *Археографический сборник* ... Т. 9, с. 49–55.

^{64.} *Гудавичюс Э.* История Литвы: с древнейших времен до 1569 г. / пер. с лит. Г. И. Ефремова ; науч. ред. Е. Л. Назарова. – Москва, 2005. – С. 108–109.

^{65.} Там жа. С. 109.

^{66.} Параўн.: *Kurczewski J.* (ks.). Biskupstwo Wileńskie. S. 21.

^{67.} *АВАК.* – Т. 20. – С. LXXII.

^{68.} Параўн.: *Pidtypczak-Majerowicz M.* Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1996. – 192 s.; *Topolska M. B.* Op. cit. S. 190–196; *Владимиров Л. И.* Всеобщая история книги ... С. 80.

^{69.} Параўн.: *Pidtypczak-Majerowicz M.* Ibid. S. 66–67; *Topolska M. B.* Ibid. S. 190–192.

^{70.} Параўн.: *Галенчанка Г. Я.* Невядомыя і малавядомыя помнікі ... С. 25.

^{71.} Параўн.: *Ластоўскі В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі. С. 20.

^{72.} *Жыццё Еўфрасінні Полацкай.* С. 106.

^{73.} Там жа. С. 110.

^{74.} *Ластоўскі В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі... С. 151.

⁷⁵. Параўн.: «die bucher, die czu Holland woren genomen» (Е. Ахманьскі ў прыведзенай ніжэй працы тлумачыць, што згаданы «Holland» – гэта не Галандыя, а «Preussisch Holland», г. зн. Паслэнк). Ліст, адкуль узяты гэты фрагмент, быў апублікаваны ў выданні: *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis de Lithuania* / wyd. A. Prochaska. – Kraków, 1880. – № 476. – S. 223. На жаль, у Мінску гэты зборнік дакументаў недаступны, як і некаторыя іншыя, вядомыя па літаратуры, матэрыялы, мы вымушаны даваць цытату паводле даследавання іншага аўтара: *Ochmański J. Najdawniejsze księgozbiory ...* S. 79.

⁷⁶. Параўн.: «librum de vita ipsius domine Dorothee editum desideranter petivit» – у выд.: *Scriptores rerum Prussicarum* / ed. E. Strehlke. – Leipzig, 1863. – Т. 2. – S. 331 (цыт. паводле: *Ochmański J. Najdawniejsze księgozbiory ...* S. 79).

⁷⁷. *Дорошкевич В. И.* Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: Первая половина XVI в. – Минск, 1979. – С. 57.

⁷⁸. *Бережков М. Н.* Елена Ивановна, великая княгиня литовская и королева польская // Труды Девятого археологического съезда в Вильне. 1893 г. / под ред. графини Уваровой и С. С. Слуцкого. – Москва, 1897. – Т. 2. – С. 1–44 (згадка пра прывоз кніг – на с. 25).

⁷⁹. *Владимиров Л. И.* Всеобщая история книги ... С. 80.

⁸⁰. *Hartleb K.* Biblioteka Zygmunta Augusta: Studium z dziejów kultury królewskiego dworu. – Lwów, 1928. – S. 3.

⁸¹. *АВАК.* Т. 20. Акты, касающиеся города Вильны. – Вильна, 1893. – С. СIII.

⁸². *Kisarauskas E.* Lietuvos knigos ženklai (1518–1918). – Vilnius, 1984. – S. 7, 12–13, 31, 174–177.

⁸³. Цыт. паводле: *Владимиров П. В.* Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык. – Санкт-Петербург, 1888. – С. 15–16.

⁸⁴. Там жа. С. 80.

⁸⁵. *Дорошкевич В. И.* Новолатинская поэзия Белоруссии ... С. 61.

⁸⁶. *Hartleb K.* Biblioteka ... S. 27–28.

⁸⁷. Параўн.: *Владимиров Л. И.* Всеобщая история книги ... С. 80.

⁸⁸. *Суперэкслібрысы*, што прысутнічаюць на аправах кніг з былых збораў А. Гаштаўта, Кісараўскас публікуе ў сваім каталогу: *Kisarauskas E. Lietuvos Knigos ženklai (1518–1918).* P. 49.

⁸⁹. *Kawecka-Gryczowa A.* Biblioteka ostatniego Jagiellona: Pomnik kultury renesansowej. – Wrocław [etc.], 1988. – S. 30–31.

⁹⁰. Ibid. S. 31.

⁹¹. Ibid.

⁹². Ibid. S. 32–33.

⁹³. Ibid.

- ⁹⁴. *Topolska M. B.* Czytelnik i książka ... S. 187.
- ⁹⁵. «Альдины» Библиотеки Академии наук / РАН, Б-ка РАН ; сост. Е. Н. Краснова. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 87–90.
- ⁹⁶. Там же. С. 155–158.
- ⁹⁷. Там же. С. 158.
- ⁹⁸. Параўн.: *Kisarauskas E.* Lietuvos Knigos ženklai (1518–1918). P. 170–173.
- ⁹⁹. *Грицкевич А. П.* Книжное дело в феодальном Слуцке ... С. 57.
- ¹⁰⁰. *Галенченко Г. Я.* Литературное меценатство ... С. 50.
- ¹⁰¹. *Литовская метрика.* Т. 1. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб. 872. – (Русская историческая библиотека ; т. 20).
- ¹⁰². *Калубовіч А.* Мова ў гісторыі беларускага пісьменства. С. 170.
- ¹⁰³. *Feigelmanas N.* Lietuvos inkunabulai. – Vilnius, 1975. – P. 202.
- ¹⁰⁴. *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai : katalogas / Vilniaus universitetas ; sudarė N. Feigelmanas, I. Daugiraitė, P. Račius.* – Vilnius, 2003. – P. 206.
- ¹⁰⁵. *Lewicka-Kamińska A.* Nieznane exlibrysty polskie XVI wieku w Bibliotece Jagiellońskiej. – Kraków, 1974. – S. 17, 30.
- ¹⁰⁶. Ibid. S. 17.
- ¹⁰⁷. Параўн.: «Coście też pisali do nas, żeście nie mogli naleść w skarbie naszym tych książek, w których jest vita sancti Adalberti, gdzie piszecie, ani mistrza Valentego nie masz, tedy się temu wydziwić nie możem, gdzie się podziały, których jest nam bardzo żal» (цйт. паводле: *Ochmański J.* Najdawniejsze księgozbiory ... S. 79); *Kurczewski J.* Kościół zamkowy czyli katedra wileńska. Т. 2. – Wilno, 1910. – S. 113–114.
- ¹⁰⁸. *XV–XVI amžiu knygos Kauno bibliotekose : katalogas / Kauno apskrities viešojoji biblioteka ; sudarė Sigitas Lūžys, Rita Urbaitytė, Irena Vitkauskienė.* – Vilnius, 2006. – P. 29.
- ¹⁰⁹. *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai : katalogas / Vilniaus universitetas, sudarė N. Feigelmanas, I. Daugiraitė, P. Račius.* – Vilnius, 2003. – P. 15 et al.
- ¹¹⁰. *Feigelmanas N.* Lietuvos inkunabulai. P. 143, 238; *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai.* P. 9, 28, 89 et al.; *Ochmański J.* Najdawniejsze księgozbiory ... S. 78; *Topolska M. B.* Czytelnik i książka ... S. 200.
- ¹¹¹. *Каталог виданняў XVI стагоддзя : з фондаў Гродзен. дзярж. гіст.-археал. музея / аўт.-склад. В. І. Шоцік [і інш.].* – Слонім, 2003. – С. 184–187.
- ¹¹². *Владимиров Л. И.* Всеобщая история книги ... С. 278.
- ¹¹³. Выявы суперэкслібрысаў Альбіна публікавалася ў такіх выданнях як: *Kisarauskas E.* Lietuvos knigos ženklai (1518–1918). P. 24; *Sipayllo M.* Polskie

superexlibrysy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. – Warszawa : PAX, 1988. – S. 60, tab. 14 i інш.

^{114.} *Topolska M. B.* Czytelnik i książka ... S. 199.

^{115.} *Археологический сборник ...* . Т. 6, с. 37–39.

^{116.} Там жа. С. 38.

^{117.} Там жа. С. 12–14.

^{118.} У некаторых месцах страчаецца сэнс: бо як, напрыклад, дыякан мог быць архімандрытам, ды яшчэ такога старажытнага і слаўнага манастыра, як Лаўрышаўскі?

^{119.} *Subrzyńska–Leonarczyk M.* Polskie superexlibrysy XVI–XVIII w. Centuria druga. – Warszawa, 2001. – S. 36–39 (tabl. 2a–2b).

^{120.} *Latyšonak A.* Students from the Grand Duchy of Lithuania before the Rectorial Court of Cracow University in the Years 1469–1536 // Occasional Papers in Belarusian Studies / University of London, School of Slavonic and East European Studies ; ed. By James Dingley and Arnold McMillin. – [London], 1995. – P. 46–50. (Беларуская версія: *Латышонок А.* Студэнты зь Вялікага Княства Літоўскага перад рэктарскім судом Кракаўскага ўніверсітэта // АРСНЕ. – 2007. – № 6. – С. 153–158.)

^{121.} Ibid. P. 49.

^{122.} Ibid. P. 46.

^{123.} *Дорошкевич В.И.* Новолатинская поэзия Белоруссии ... С. 57; *Ochmański J.* Najdawniejsze księgozbiory ... S. 76.

^{124.} *Варонін В. А.* Кніга светого Софея ... С. 49.

^{125.} *Галенчанка Г. Я.* Невядомыя і малавядомыя помнікі ... С. 109–110.

^{126.} *Копысский З. Ю.* Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI–пер. пол. XVII в. – Минск, 1975. – С. 67.

^{127.} *АВАК.* Т. 17. Акты Гродненского земского суда. – Вильна, 1890. – С. 241–243 (пералік кніг – на с. 243).

^{128.} *Слово* некоего [калоуг]ера о чь[...] [к]нигъ // Изборник 1076 г. / изд. подгот. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. – Москва, 1965. – С. 151.

^{129.} Адна з апошніх публікацый: *Повесть временных лет* // АДБЛ. С. 151.

^{130.} Гл., напр., публікацыю: *Слово* святаго Курила епископа о том, еже не забывати учителей своих // АДБЛ. С. 61–62.

^{131.} *Жыццё* Аўрамія Смаленскага. С. 121.

^{132.} *Жыццё* Еўфрасінні Полацкай. С. 108.

^{133.} *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги ...* Ч. 2. С. 136.

^{134.} *Жыццё* Аўрамія Смаленскага. С. 123.

^{135.} *Жыццё* Кірылы Тураўскага. С. 118.

- ^{136.} Там жа. С. 117–118.
- ^{137.} *Жыццё Аўрамія Смаленскага*. С. 121.
- ^{138.} Там жа. С. 121–122.
- ^{139.} *От редколлегии* // Изборник Святослава 1073 г. – Москва, 1983. – [Т. 1] : Науч. аппарат факсим. изд. – С. 7.
- ^{140.} *Бондарь С. В.* Философско-мировоззренческое содержание Изборников 1073–1076 годов / АН УССР, Ин-т философии. – Киев, 1990. – С. 14.
- ^{141.} Апісаны Ф. Дабранскім пад № 260, гл.: *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковно-славянских и русских* / сост. Ф. Добрянский. – Вильна, 1882. – С. 432–439 (у ім, праўда, спісы кніг адсутнічаюць).
- ^{142.} *Того ж де Иоанна о верочитыихъ кънигахъ* // Изборник Святослава 1073 г. – Москва, 1983. – [Т. 2] : Факсим. изд. – Арк. 252–253.
- ^{143.} *Богословъца от Словесъ* // Там жа. Арк. 253–253 адв.
- ^{144.} *Исидора 60 кънигъ* // Там жа. Арк. 253 адв.–254.
- ^{145.} *Того ж де Иоанна о верочитыихъ кънигахъ* // Там жа. Арк. 252 адв.
- ^{146.} *Богословъца от Словесъ* // Там жа. Арк. 253.
- ^{147.} *Жыццё Аўрамія Смаленскага*. С. 124.
- ^{148.} № 240, гл.: *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки ...* С. 341–393 (пра спіс кніг, якія «подобает чести и внимати» ды якія не належыць «не внимати, ни чести». – С. 353–354).
- ^{149.} Напр., гл.: *Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки ...* С. 415.
- ^{150.} *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги ...* Ч. 2. С. 135–137.
- ^{151.} *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги ...* Ч. 1. С. 33.
- ^{152.} *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги ...* Ч. 2. С. 135–136.
- ^{153.} *Ластоўскі В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі ... С. 16.
- ^{154.} Там жа. С. 134.
- ^{155.} Там жа. С. 176.
- ^{156.} Там жа.
- ^{157.} Там жа. С. 86.
- ^{158.} *Восточнославянские и южнославянские рукописные книги...* Ч. 2. С. 136.
- ^{159.} Там жа. С. 136–137.
- ^{160.} Там жа. С. 137.
- ^{161.} *Ластоўскі В.* Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі ... С. 371.
- ^{162.} *Фёдар Еўлашоўскі. Дыярыгуш* // АДБЛ. – С. 483.

^{163.} *Летопись Рачинского* // ПСРЛ. – Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – Москва, 1980. – С. 172. Прыкладамі падобнага роду твораў крыху пазнейшых часоў з'яўляюцца добра вядомыя ў гісторыі айчынай літаратуры «Прамова Мялешкі» ды «Ліст да Абуховіча».

^{164.} Тэзісы выступлення гл. у публікацыі: *Скепьян А.* Роль книги в повседневной жизни общества Великого Княжества Литовского в XV–XVII вв. // Берковские чтения. Книжная культура в контексте международных контактов : материалы Междунар. науч. конф. (Минск, 25–26 мая 2011) / НАН Беларусі, ЦНБ імя Я. Коласа, РАН ; редкол.: Авгуль Л. А. [и др.]. – Минск ; Москва, 2011. – С. 322–325. (На жаль, найболей цікавыя разважанні аўтара, якія былі агучаны ў выступленні, у публікацыю тэзісаў не ўвайшлі.)

^{165.} *Жыццё Аўрамія Смаленскага.* С. 121–122.

^{166.} *Клімент Смаляціч.* Пасланне да Фамы прасвітара // АДБЛ. С. 33.

^{167.} «В церковных порядках московиты отличаются от прочих народов даже того же обряда главным образом в следующем: у них не позволяется священнослужителям говорить никаких проповедей к народу, которыми они бы наставляли в вере, но они перевели на свой язык для этого употребления то, что передано им древними греческими отцами, и, тщательно сделав выборку, всенародно читают по писанному...» (цыт. паводле: *Гейденштейн Р.* Записки ... ; *Шлихтинг А.* Новое известие о России времен Ивана Грозного; *Штаден Г.* О Москве Ивана Грозного. – Рязань, 2005. – С. 123).

^{168.} «Проповедников у них нет; по их мнению, достаточно присутствовать при богослужении и слушать слова Евангелий, посланий и других учителей, которые священник ежедневно читает у них на родном языке» (цыт. паводле: *Герберштейн С.* Московия. – Москва ; Владимир, 2008. – С. 158).

^{169.} *Больша падрабязна пра свецкую перакладную літаратуру на беларускіх землях у гэты час гл.: Бразгуноў А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў. – Мінск, 2007. – 302 с.

Summary

Y. Lauryk. Origins of our booklore: libraries and reading on the Belarusian lands in the 11th – the middle of the 16th century

Leading Researcher of the Department of Written and Graphic Sources of the National History Museum of Republic of Belarus Yury Lauryk studies origins of libraries and book-reading in Belarusian Lands from 11th and up to middle of 16th century. The author is of opinion that volume, content and form of existing of a library in the period under review depends on its affiliation. In connection with that suggestion Yury Lauryk divides libraries in 3 groups (i.e., book-collections of churches, monasteries or individuals), which are considered in special chapters of the article. In the final chapter the author examines traditional attitude of

Belarusian people to reading and book-learning in the mentioned epoch. Using different kinds of sources, the author try to present integral picture of libraries and book-reading in Belarus from 11th and up to middle of 16th century.

РЕПОЗИТОРИЙ БГУКИ